

HALİL HAMDİ
DAĞISTÂNÎ
HAZRETLERİ

Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK

HALİL HAMDİ DAĞISTÂNÎ

Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri

Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK

HALİL HAMDİ DAĞIŞTÂNÎ
Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri

Copyright 2015© Nasihat Yayınları

Bu kitaptaki metin ve resimlerin, tamamının veya bir kısmının, kitabı yayımlayan şirketin önceden yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılması ve depolanması yasaktır.

Yayın Numarası: 45

ISBN: 978-9944-774-38-3

Baskı: SALMAT Basım Yayıncılık Ltd. Şti. / Ankara
Tel: 0 312 341 10 20

Temmuz 2015

Es-Seyyid Osman Hulûsi Efendi Vakfı
Visan İktisadi İşletmesi
Zaviye Mahallesi Hacı Hulûsi Efendi Cad. No:71 (44700)
Darende / MALATYA
Tel: (422) 615 15 54 - 444 36 61 Fax:(422) 615 28 79
www.nasihatyayinlari.com - facebook.com/nasihatyayinlari
visan@nasihatyayinlari.com

HALİL HAMDİ DAĞISTÂNÎ

Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri

Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK

Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK

1968'de Bayburt/Aydıntepe'de doğdu. İlkokulu Aydıntepe'de, orta öğrenimini Bayburt'ta tamamladı. 1993'te Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1996'da Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Yüksek Lisans öğrenimini ve 2002'de Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doktora öğrenimini tamamladı. 1994 yılından 2003'e kadar Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tasavvuf Ana Bilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. 2003'te aynı ana bilim dalında Yrd. Doç. Dr. kadrosuna atandı. 2008'de Doçent ve 2014'te Profesör unvanı aldı. Halen Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

TAKDİM

İslâm dinine hizmeti şiar edinmiş, bütün hayatını Sevgili Peygamberimiz^(sav)'in izini sünnet-i seniyye üzere takip ederek yaşamış olan Allah dostları, daima hayırla anılmış, hayatları ve eserleriyle nesilden nesile nakledilip unutulmamışlardır. Zaten ismini gönüllere nakşedecek güzel işler yapan, gönüller kazanan, gönüller inşa eden velilerin her daim buldukları muhitlerle birlikte, anıldıkları ve hatırlandıkları yerleri bile bereketlendirdikleri manevî bir hakikattir.

Altın Silsile'nin 39. halkası, gül gönüllü insanlardan olan, 1914-1990 yılları arasında yaşayan, Vakfımızın Kurucusu Es-Seyyid Osman Hulûsi Efendi^(ks)'dir. O, tasavvufî düşüncesiyle, eserleriyle hep gönüllere hitap eden ve gönüllere hizmet eden yüce bir şahsiyettir. 1990 yılında dar-ı bekâya irtihal eden Hulûsi Efendi Hazretleri'nin hayru'l-halef evladı H. Hamidettin Ateş Efendi 1991 yılından itibaren ulusal ve uluslararası "Somuncu Baba ve Hulûsi Efendi Sempozyumları"nın düzenlenmesini, Hulûsi Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında ilmî araştırmaların yapılmasını sağlamış, yeni eserlerin neşredilmesi hususunda çok büyük emekler sarf etmiştir. Halen bu gayretler her alanda artarak devam etmektedir.

1999 yılında Özbekistan'da bulunan Altın Silsile'nin 16. halkası Bahâeddîn Muhammed Nakşbend Hazretleri ve diğer Nakşbendî silsilesi pîrlerinin kabr-i şeriflerini ziyaret eden, Vakıf Mütevelli Heyet Başkanımız H. Ha-

midettin Ateş Efendi yanındaki arkadaşlara: “Devletimizin ilgi ve alakasıyla yeniden bakımı yapılan, ihya edilen Altın Silsile’den olan pîrlerimizin kabri şeriflerinin gelecek nesillere korunarak aktarılması çok önemli bir husustur. Bu uğurda bizim de elimizden geleni yapmamız gerekir.” nasihatinde bulunmuştur. Cenab-ı Hakk’ın lütfu, devletimizin yüksek alakasıyla yıllar içinde Özbekistan ve Orta Asya’da bulunan büyük mutasavvıflar ve pîrlerimizin türbeleri onarılarak yeniden ihya edilmiştir.

Altın Silsile’nin 7. halkası, Kars ilimizdeki Ebu’l-Hasan El-Harakanî Hazretleri’nin yüce makamı da hamiyetperver dostlarımızın, Diyanet İşleri Başkanlığı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün katkılarıyla çok şükür güzel bir restorasyonla yeniden yapılmıştır. Bu aşamalarda Vakıf Başkanımız H. Hamidettin Ateş Efendi konuyu yakinen takip etmiş ve gereken alakayı göstermiştir.

Altın Silsile’nin 38. halkası İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak Efendi^(ks)’dir. Es-Seyyid Osman Hulûsi Efendi Vakfı Yayınları arasında 2001 yılında Yrd. Doç. Dr. Lütfi Alıcı tarafından yayına hazırlanıp neşredilen “*İhramcızade İsmail Hakkı Toprak Efendi*” kitabı da bu minval üzere yayınlanan eserlerdendir. Halen bu hususta yeni bir kitap projesi üzerinde çalışmalar devam etmektedir.

Altın Silsile’nin 35. halkasını oluşturan Mustafa Haki Tokadî Hazretleri’nin İstanbul’da Fatih Camii Haziresi’nde bulunan kabrinin yenilenmesi, mermer kaidesi ve şahidesinin yapılması, hatta muhtereme validelerinin Tokat’ın Kat kasabasındaki kabrinin yapılması da Vakıf

Başkanı'mızın destekleriyle gerçekleşmiştir. Yine Prof. Dr. Halil İbrahim Şimşek tarafından yürütülen bir kitap çalışması ile Mustafa Haki Efendi'nin mahdumu Bahaeddin Efendi'nin evlatlarının H. Hamidettin Ateş Efendi'ye orijinal nüshasını teslim ettikleri "*Tasavvuf ve Menakıb*" adlı yayımlanmamış notları esas alınarak kapsamlı bir kitap neşre hazırlanmaktadır. Çok yakında inşallah okuyucularla buluşacaktır.

2007 yılının Mayıs ayında H. Hamidettin Ateş Efendi bir grup arkadaşıyla Şam-ı Şerif'teki Sultan II. Abdulhamid zamanında tamirat gören Altın Silsile'nin 30. Halkası olan Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî Hazretleri'nin türbesini ziyarete gitmişlerdir. Türbe-i şerifte diz üstüne oturulur ve silsile-i şerif okunur. Çok maneviyatlı bir ziyaret gerçekleşir. Çıkışta H. Hamidettin Ateş Efendi ilgililerden bilgi alır. Bu mekânın da tamir edilmesi gerektiğini vurgular. O sırada ilgililer, bu ziyaretgâhın bir Türk firması tarafından tamir edileceğini, projenin yakın zamanda hayata geçirileceğini müjdelerler.

Vakıf Mütevelli Heyet Başkanımız H. Hamidettin Ateş Efendi 40 kişilik bir heyetle 2008 yılında Hindistan'a tasavvuf büyüklerinin kabri şeriflerine bir ziyarette bulunurlar. Bu ziyaret esnasında, ilk durak Yeni Delhi'dir ve ilk ziyaret edilen yer de Altın Silsile'nin 26. halkası olan Muhammed Bedayunî Hazretleri^(ks)'nin kabridir. Tefsir ve hadis sahasında zamanın en iyi âlimlerinden olan Bedayunî Hazretleri 1722 yılında Delhi'de dar-ı bekaya irtihal etmiştir. Bu mübarek zatın kabri şerifinin normal bir mezarlığın ortasında ve etrafının bakımsız olduğunu gören

H. Hamidettin Ateş Efendi hüzün içinde, “Ya Rabbi, bu yüce pirimizin kabr-i şerifini onarmayı, yeniden yapmayı, ilmine, irfanına yakışır şekilde en azından etrafının belli olup yeniden inşa etmeyi bize nasip et.” diye dua ederler. Hindistan ziyareti sonrasında H. Hamidettin Ateş Efendi, Bedayunî Hazretleri'nin kabrinin onarım işini bir arkadaşla istişare eder. İstişare ettiği arkadaşın Hindistan'da iş yapan, aslen Hintli büyük bir yabancı tüccar tanıdığı vardır. Konuyu izah edilince ilgileneceğine söz verir. Memleketine gittiğinde o bölgenin genel mezarlık olması nedeniyle türbevari bir yapı yapılamayacağını ancak etrafının güzel işlemeli demirlerle çevirebileceğini öngörür. Konu H. Hamidettin Efendi ile istişare edilmiş ve bir yıl aradan sonra Bedayunî Hazretleri'nin kabr-i şerifinin bakımı ve çevre tanzimi yapılmış, muhafaza altına alınmıştır.

Hindistan ziyareti sonrasında H. Hamidettin Ateş Efendi, İmam-ı Rabbânî Hazretleri'nin torunları Muhammed Sadık Müceddidi ve Muhammed Zubeyir Müceddidi Efendilere 2010 yılında yazdığı bir mektupta şu satırlara yer vermiştir:

“İmam-ı Rabbânî Hazretleri'nin, Muhammed Masum Hazretleri'nin, Seyfeddin Sirhindî Hazretleri'nin mübarek kabirlerinin ve civarının en güzel şekilde mamur olmasını can-ı gönülden arzu ediyoruz.

2008 yılındaki ziyaretimizde bakım onarım hizmetlerine katkıda bulunmak adına bir şeyler yapmaya çalışmıştık. Kubbenin dökülen sıvalarını görünce arkadaşlarımıza; ‘Bu seyahatinizde evlerinize, çoluk çocuğunuza hediye götürmeyebilirsiniz, bu seyahatimizin hediyesini Pirimiz İmam-ı Rabbânî Hazretleri’ne sunalım. Herkes cebindeki mevcut parasını versin. Buradaki

hizmetlere sarf edilmek üzere kardeşlerimize takdim edelim.' dediğimizde arkadaşlarımız büyük bir heyecan ve içtenlikle binlerce liralık bir miktarı hemen temin etmiş ve sizlere takdim etmiştik. Aslında o gün gönlümüzden geçen, külliye'nin bütün eksiklerinin tamamlanması için gerekli sebebi Cenab-ı Allah'ın yaratmasını dilemek olmuştu. Allah'a şükürler olsun, hayırda yarışan mü'min kardeşlerimiz bu hizmete el atmışlardır. Hatta bu hayırseverlerin Türkiye'den olması da bizleri ayrıca mutlu etmiştir. İnşallah pirlarımızın şanına yakışır bir şekilde külliye'nin bütün bakım-onarım hizmetleri kâmilan tamamlanır. Bu süreçte bizlere düşen bir görev olursa, elimizden geleni yapmaya hazır olduğumuzu belirtmekte fayda ittihaz ediyorum."

Vakıf Mütevelli Heyet Başkanımız, H. Hamidettin Ateş Efendi, 2008 yılında Altın Silise hakkında kapsamlı bir kitap yazılmasını arzu etmişler, Prof. Dr. Kadir Özköse ve Prof. Dr. Halil İbrahim Şimşek Bey'lerin ortak çalışması olarak "*Altın Silsile'den Altın Halkalar*" adlı eser, kapsamlı ve titiz bir araştırmanın sonucu olarak vakfımızın Nasihat Yayınları arasında 2009 yılında neşredilmiştir.

2012 yılında Altın Silsile'nin 36. halkası Mustafa Takî Efendi hakkında da bir kitap yayınlanmıştır. Bu arada Altın Silsile'nin 37. halkası olan Hacı Ahmet Niksarî Hazretleri'nin Niksar'daki kabr-i şerifi; vakfımızın projesi, Niksar Belediyesi'nin katkılarıyla yapılmış ve açılışı Vakıf Mütevelli Heyet Başkanımız H. Hamidettin Ateş Efendi ve binlerce gönül dostunun katıldığı bir programla gerçekleştirilmiştir.

2014 yılında ise Prof. Dr. Necdet Tosun imzasıyla, "*Şah-ı Nakşebend Hazretleri*" ve Dr. Abdurrahman Memiş imzasıyla, "*Mevlâna Halid-i Bağdadi Hazretleri*" kitapları bütün bu saydığımız hassasiyetler neticesinde çok şükür

okuyucuların istifadesine sunulmuştur.

2015 yılına gelindiğinde Vakıf Mütevelli Heyet Başkanımız H. Hamidettin ATEŞ Efendi'nin teşvikleriyle, Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK Bey'in arşiv belgelerine dayanarak uzun ve titiz bir çalışma neticesinde ortaya koymuş olduğu, Altın Silsile'nin 34. halkası olan *"Halil Hamdi Dağıstanî Hazretleri"* adlı eser; vakfımızın Nasihat Yayınları külliyyatı içerisinde siz kıymetli okuyucularımızla buluşmaktadır.

Bu vesileyle yukarıda arz ettiğimiz çalışmaların gerçekleşmesine gayret ve himmetlerini esirgemeyen H. Hamidettin ATEŞ Efendi'ye şükranlarımızı arz ederken, elinizdeki eserin yazarı Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK Bey'e teşekkürü bir borç biliriz. Yeni projeler ve eserlerle tekrar gönül gönüle kucaklaşıp siz değerli okuyucularımızla buluşmak üzere... Cenab-ı Allah yâr ve yardımcınız olsun.

Es-Seyyid Osman Hulûsi Efendi Vakfı

Mütevelli Heyeti

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	13
KISALTMALAR	17

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI, ESERLERİ VE TESİRLERİ	19
1. Yaşadığı Döneme Bakış	20
2. Hayatı.....	27
3. Tasavvufa İntisabı	34
4. Silsilesi	42
5. Eserleri	44
6. Şeyhleri	51
6.1. Abdullah el-Mekkî	51
6.2. Yahya Dağistanî.....	60
7. Tesirleri	64
7.1. Hacı Halil Dımeşkî	65
7.2. Mustafa Haki Tokadî	66
7.3. Ahmed Hüsameddin Rökkâlî.....	68
7.4. Balabânî Hasan Hüsnü Üsküdarî.....	71

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ	73
1. Nakşbendiyyenin Usûlü.....	74
1.1. Zikir.....	74
1.1.1. İsm-i Zât Zikri.....	77
1.1.2. Neyf ve İsbât Zikri.....	80

1.1.3. Hatm-ı Hâcegân.....	81
1.1.4. Namazlardan Sonra Yapılacak Zikirler.....	84
1.1.5. Zikir Adâbı	86
1.2. Râbıta	88
1.3. Hz. Peygamber'in Sünnetine Uymak ve Kötü Bidatlerden Kaçınmak.....	93
1.4. Murâkabe.....	94
1.4.1. Ehadiyyet Murâkabesi	95
1.4.2. Maiyyet Murâkabesi	97
1.4.3. Akrabiyet Murâkabesi	99
1.4.4. Muhabbet Murâkabesi	100
2. Seyir ve Sülûk	105
2.1. Seyr-i ila'llâh	106
2.2. Seyr-i fî'llâh	106
2.3. Seyr-i ani'llâh bi'llâh	107
2.4. Seyr-i fî'l-eşyâ bi'llâh	107
3. Latifeler (<i>Letâif</i>)	108
3.1. Kalp	109
3.2. Rûh	110
3.3. Sır	110
3.4. Hafî.....	111
3.5. Ahfâ.....	111
4. Fenâ	113
5. Rûh	116
SONUÇ	121
KAYNAKÇA	125
EKLER.....	133

ÖNSÖZ

Nakşbendî-Müceddidîliğin 19. Yüzyılda yaygınlaşmasında çok önemli rolü olan zâtlardan biri Hâlid el-Bağdadî'dir (ö.1242/1827). Sayıları yüzün üzerinde olduğu ifade edilen Bağdadî'nin halifeleri vasıtasıyla Nakşbendî-Hâlidîlik dünyanın çeşitli bölgelerinde etkili olmuştur. Bu sebeple Hâlid el-Bağdadî'nin vefatından sonra halifeleri vasıtasıyla ona dayanan Nakşbendî silsileleri Hâlidîyye (Hâlidîlik) şeklinde isimlendirilip yeni bir kol oluşturulmuştur.

Günümüzde dünyanın çeşitli bölgelerinde olduğu gibi Türkiye'deki Nakşbendîlerin pek çoğunun silsileleri Hâlid el-Bağdadî'nin halifelerine dayanmaktadır. Onun söz konusu halifelerinden biri de Mekke'de mücavir olarak ikamet edip orada medfun olan Abdullah el-Mekkî'dir (ö.1269/1852). Elimizde olan verilere bakıldığında silsileleri Abdullah el-Mekkî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdadî'ye ulaşan ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yaygın olan Nakşbendî-Hâlidî kolları mevcuttur. Türkiye'deki günümüz Nakşbendîleri arasında sözü edilen silsileye mensup olanlar dikkate değer yoğunluktadır.¹ Mesela Darendeli Osman Hulusi Ateş Efendi'nin (ö.1990)

1 Anadolu'da Abdullah el-Mekkî vasıtasıyla Halid el-Bağdadî'ye ulaşan silsileler için bk. Halil İbrahim Şimşek, "Hâlid el-Bağdadî'nin Abdullah el-Mekkî Vasıtasıyla Anadolu'ya Tesirleri", *Uluslararası I. Mevlâna Hâlid-i Bağdadî Sempozyumu*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 2012, ss. 409-418.

silsilesi Sivaslı İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak Efendi (ö.1969) vasıtasıyla bu kola dayanmaktadır.

Kendi dönemi ve sonrasında oldukça yaygın bir etkiye sahip olan Halil Hamdi Efendi'nin birçok yazılı kaynakta sadece bazı halifelerinden hareketle silsiledeki ismine yer verilerek Mekke'de yaşamış Dağıstan göçmeni bir mücavir olduğundan bahsedilmektedir.

Anadolu Ordusu'nda paşalık, İmaret-i Mekke Muavinliği ve Yanbu (Yenbuu'l-Bahr) kaymakamlığı gibi çeşitli resmi görevleri yürütmüş, Abdullah el-Mekkî'nin halifesi olarak pek çok ülkede onun silsilesinin devam etmesini sağlamış, birçok mürit ve halifenin tasavvufî terbiye alıp yetişmesine vesile olmuş, dört tane eser yazmış bir mutasavvıf zât olan Halil Hamdi Dağıstanî'nin (Halil Hamdi Paşa) (ö.1313/1896) hayatına dair bilgilerin kısa notlarla geçirilmesi genelde tasavvuf tarihi, özelde Nakşbendiliğin 19. Yüzyıldaki durumunu tespit açısından eksik kalan bir nokta olduğu kanaatindeyim.

Tespit edebildiğim kadarıyla elinizdeki bu çalışmanın dışında (yayınlandığı tarihe kadar) doğrudan Halil Hamdi Efendi'nin hayatı ve tasavvufî görüşlerini konu edinen müstakil bir çalışmaya henüz rastlamadım. Bu sebeple Halil Hamdi Efendi'nin hayatı ve tasavvufî görüşlerinin araştırılıp ortaya çıkarılması gerektiğini düşündüm. İşte sözünü ettiğim düşüncenin eyleme geçirilmesiyle birlikte böyle bir kitap meydana geldi.

Yazılı kaynaklarda hakkında oldukça sınırlı veriler bulunan Halil Hamdi Efendi'nin hayatıyla ilgili tespit

ettiğimiz bazı arşiv belgeleri ışığında bilinenlerin ötesinde pek çok yeni bilgi ortaya koyduk. Hem onun adının geçtiği eserleri ve arşiv belgeleri hem de onunla ilintili olan şahıslardan bahseden kaynakları mukayeseli bir şekilde okuyarak bazı tespitler yapmaya çalıştık. Ayrıca onun eserlerini inceleyerek tespit ettiğimiz tasavvufî görüşlerini belli bir düzen içinde takdim ettik. Bunu yaparken onun görüşlerine kaynaklık oluşturan eserlere de başvurarak açıklamaya ve ortaya konulan görüşlerin sunumunda bütünlük sağlamaya gayret ettik.

Burada kendimce önemli bulduğum ve açıklanması gerektiğini düşündüğüm bir hususa dikkat çekmek istiyorum. Elinizdeki bu çalışmanın hazırlıkları esnasında kaynaklarda verilen bilgilerin kısıtlı olması, genellikle menkıbeler ve birbirinin tekrarı gibi görünen ifadelerden oluşması sebebiyle bazı tespitleri yapmakta oldukça zorlandığımı ifade edebilirim. Sözünü ettiğim bu zorluklardan birçok örnek sunabilirim. Ancak bunlardan çalışmamın zorluklarını ortaya koymasından sadece bir konuya değinmek istiyorum. Araştırmamıza konu olan Halil Hamdi Efendi'nin yaşadığı 19. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren dünyanın pek çok bölgesindeki insanları etkileyen böyle bir hareketin öncülerinden önemli bir kısmının vefat tarihleri bile net olarak belli değildir. Mesela Halil Hamdi Efendi'nin kendisi, babası Yahya Efendi ile onun şeyhi Abdullah el-Mekkî Efendi'nin doğum ve ölüm tarihleri onlardan şu veya bu şekilde bahseden eserlerde kayıtlı değildir. Bir de bu duruma zikredilen zâtların Mekke'de vefat edip orada defnedilmiş olmaları ekle-

nince işin içinden çıkmak oldukça zorlaşmaktadır. Çünkü Hicaz bölgesinde var olan mezhebi anlayış sebebiyle oradaki mezarlıklarda defnedilmiş kişilerin ölüm tarihlerini belirten şahideler, tekke ve türbe gibi binalar ile bunlara ait kitabelerin tamamen yok edilmesi diğer zorluklara eklenince; tarihlemelerde doğru bir tespit yapmadaki zorluk boyutunun hangi noktaya vardığını anlatma bağlamında dikkate değer bir husustur.

Yukarıda işaret edilen tarihlemelerdeki kapalılığı gidermek için Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden elde ettiğim belgelerden hareketle tam veya yaklaşık tespitler yaptım. İsbet ettiğimiz takdirde önemli bir boşluğu doldurmuş olacağımız kanaatindeyim.

Elinizdeki çalışmanın hazırlık safhalarında çeşitli vesilelerle bana rehberlik eden hocalarıma ve içtenlikle yardımcı olan arkadaşlarıma, özellikle bu eserin yayınlanmasını sağlayan Nasihat Yayınları'nın yönetim heyeti başkanını H. Hamideddin ATEŞ Efendi'ye teşekkür ediyorum.

Elinizdeki bu eserde görülen hatalar şahsıma, takdir siz okuyuculara ve başarı ihsan etmek Yüce Allah'a aittir.

Prof. Dr. Halil İbrahim ŞİMŞEK

KISALTMALAR

- Age* : Adı geçen eser
a.mlf. : Aynı müellif
Bk. : Bak
BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs. : Baskı
c. : Cilt
(cc) : Celle celalühu
çev.: : Çeviren
DÍA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
haz.: : Hazırlayan
H. : Hicrî
M. : Miladî
ö. : Ölümü
(s) : Aleyhi's-salatu ve's-selam
s., ss. : Sayfa, sayfadan sayfaya
tahk. : Tahkik eden
ts. : Tarihsiz
vr. : Varak
yy. : Yayın yeri yok

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI, ESERLERİ VE TESİRLERİ

Herhangi bir kişinin görüşlerini incelerken doğru tespit ve yorumlar yapabilmek için onun yaşadığı dönemin genel yapısı, içinde bulunduğu toplumun durum ve şartlarının ne hâlde olduğunun bilinmesi oldukça önemlidir. Ayrıca bahse konu kişinin çeşitli yönlerinin araştırılarak ortaya konulabilmesi için onun hayat hikâyesi ve ilmî şahsiyetini yansıttığı eserlerini tahlil edip değerlendirmek, yapılacak çalışmaya kayda değer fayda sağlayacaktır.

Yukarıda işaret edilen durum genelde böyle olduğu gibi özelde hakkında çalışma yapılacak olan mutasavvıf bir müellif için de geçerlidir. Çünkü hem yaşadığı dönemde hem de kendinden sonraki süreçte dinî, ilmî ve kültürel akışı etkileyen şahısların hayatında onun görüşlerinin oluşmasına tesir eden, onların olgunlaşmasını sağlayan ve onlara yön veren birçok sebeple karşılaşmaktadır. Eğer araştırmaya konu edilen şahsiyetin görüşleri böyle bir bağlamda incelenmez, onun hayatındaki çeşitli

aşamaların hangi şartlar altında geliştiği ve bu süreçte meydana gelen hadiselerin ondaki yansımalarının neler olduğu tespit edilip değerlendirilmezse; bu durumda ortaya konulan çalışmanın neticesinde ulaşılması arzulanan isabetli sonuçlar elde edilemeyebilir.

Birçok kaynağı inceleyerek elde ettiğimiz veriler ışığında bu çalışmanın temelini oluşturan görüşlerin sahibi Halil Hamdi Dağıstânî'nin yaşadığı tarihî ortam, ailesi, hayatı, tasavvufa intisabı ve araştırmamıza kaynak olup ışık tutacak eserlerine ilişkin bilgi vermek gerekmektedir. İlk etapta Halil Hamdi Efendi ve ailesinin memleketleri Dağıstan'dan hicret edip sığındığı Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki siyasî, sosyal ve tasavvufî durumuna kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

1. Yaşadığı Döneme Bakış

Halil Hamdi Efendi'nin hayatının tamamını geçirdiği dönem olan 19. yüzyılın başından sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin üst yönetiminde yedi padişah görev yapmıştır. Bu padişahların isimleri dönem sırasıyla şöyledir: III. Selim (1203-1222/1789-1807), IV. Mustafa (1222-1223/1807-1808), II. Mahmud (1223-1255/1808-1839), I. Abdulmecid (1255-1277/1839-1861), Abdulaziz (1277-1293/1861-1876), V. Murad (1293/1876) ve II. Abdulhamid (1293-1327/1876-1909).

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda sosyal, siyasî, iktisadî ve askerî açıdan oldukça hareketli bir süreç yaşamıştır. Bütün bu gelişmeleri bilmek önemli olmasına karşın onları

farklı boyutlarıyla derinlemesine açıklamak elinizdeki çalışmanın amaç ve kapsamında olmadığı için yüzeysel bir hatırlatma yapmakla yetineceğim. Çünkü bu dönemde gerçekleşen gelişmeler ve onların çeşitli boyutları hakkında farklı konuları içeren pek çok müstakil çalışma yapılabılır.

Kendinden önce Sultan III. Selim tarafından yapılan bazı düzenlemelere ek olarak Sultan II. Mahmud'un askerî, siyasî ve sosyal hayatta gerçekleştirdiği uygulamalarla meydana gelen değişim ve gelişmeler ülkede hareketli günlerin yaşanmasına sebep olmuştur. III. Selim'in askerî alandaki yapmak isteyip başlattığı ama başaramadığı yenilikleri sürdüren II. Mahmud orduya yeni bir düzen getirerek 1241/1826'da yeniçeriliği kaldırıp "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" adlı yeni bir ordu kurmuştur. Askerî alanda gerçekleştirilen bu gelişmenin devam etmesi için bazı siyasî tedbirler alınması gerektiğini düşünen yönetim, ocakları kapatılan yeniçerilerle yakın ilişkileri olan Bektaşîleri kontrol etmeye yönelik bazı uygulamalara girişmiştir. Bu anlamda Bektaşîler; sahih İslam inancına aykırı söylemleri dile getirip yaydıkları ve şeriat uymayan (haram) fiilleri helal sayarak işledikleri gibi bazı dinî gerekçelerle yönetim tarafından suçlanmışlardır. Söz konusu isnatlar nedeniyle Bektaşî tekkelerinin bazılarının kapatılması ve Hacı Bektaş'taki merkez tekkeye Sünnî (Ehl-i Sünnet) olan Nakşbendî bir şeyhin atanması hem bu meşrebin müntesibi sufi çevreleri hem de toplumun diğer bazı kesimlerinin itirazlarına sebep olmuş ve

birtakım olumsuz sonuçlar meydana gelmiştir.¹ Sözü edilen bu tartışmalar belli bir süre devam etmiştir.

Siyasî ve toplumsal düzenin sağlanması amacıyla Sultan II. Mahmud döneminde birçok çalışma yapılmıştır. Söz konusu çalışmaların neticesinde Meclis-i Vâlâ ve posta teşkilatının kurulması, nüfus sayımı yapılması, yeni kanun ve yönetmeliklerin hazırlanması, Takvim-i Vekâyi adıyla resmî gazetenin çıkarılması, tıp ve harp okulunun tesis edilmesi gibi ulaşım, muhaberat, ekonomi, siyaset ve eğitim gibi alanlarda pek çok önemli gelişme sağlanmıştır.

Sultan II. Mahmud'un vefatının ardından yönetimi devralan I. Abdulmecid döneminde Bektaşîlere yönelik uygulamaların kaldırılması, padişahın tahta oturmasından yaklaşık dört ay sonra Tanzimat Fermanı (25 Şaban 1255/3 Kasım 1839) ve daha sonra Islahat Fermanı'nın (11 Cemaziyelahir 1272/18 Şubat 1856) ilan edilmesi, dünya ölçeğindeki ilerlemelere ayak uydurmak üzere yeni düzenlemelerle çeşitli alanlarda yapılan uygulamalar, diğer ülkelerle ilişkileri düzenleme ve Osmanlı'nın mevcut hâkimiyetini muhafaza etmek için çeşitli alanlarda birçok gelişme yaşanmıştır.

1 Muharrem Varol, *Islahat, Siyaset, Tarikat: Bektaşîliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, ss. 45-51; Butrus Ebu Manneh, "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Nakşî-Müceddidîlik", çeviren: Hür Mahmut Yücer, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2004, sayı: 12, ss. 284-287.

Sultan I. Abdulmecid'den sonra yönetimi devralan Sultan Abdulaziz de onun bazı uygulamalarını devam ettirmiş ve özellikle eğitim alanında yeni teknik okullar açılmasını sağlamıştır. Sultan Abdulaziz'in tahttan indirilip yerine V. Murad'ın getirilmesi ve onun da sağlık sorunları nedeniyle yönetimden ayrılmasıyla birlikte bazı taahhütler neticesinde Sultan II. Abdulhamid tahta oturmuştur. II. Abdulhamid'in 19. yüzyılın sonuna kadar geçen yaklaşık 25 yıllık iktidar döneminde kendinden önce meydana gelmiş iç karışıklıklar ve dış borçlarla devletin gücü zayıflamış olmasına rağmen siyasi, sosyal ve ekonomik birçok gelişme yaşanmıştır. Osmanlı'nın zor günler geçirdiği bir dönemde sultan olan II. Abdulhamid'in taahhüt ettiği gibi 6 Zilhicce 1293/23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesi ve onunla birlikte Birinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle devlet yönetiminde bazı yenilemeler yapılmıştır.

Yedi padişahın yönetiminin gerçekleştiği 19. yüzyılda kanun ve yönetmeliklerin hazırlanması için sarfedilen çabalar, askerî alanda yapılan düzenlemeler, meşrutiyet nizamına geçmek üzere gerçekleştirilen çalışmalar, eğitim alanında yeni okulların kurulmasına yönelik yatırımlar ve tren yollarının inşa edilmesiyle ulaşım imkânlarının artırılmasına yönelik gayretler dikkate değer gelişmelerdir.

Ayrıca Osmanlı ordusundaki düzenin henüz sağlanamaması birçok olumsuz gelişmeye neden olmuştur. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (ö.1265/1849) yönetime başkaldırması ve onun ordusunun Suriye'yi alıp Kütahya'ya kadar

gelmesi, Balkanlar'daki kalkışmalar, Doğu cephesinde işgalci Ruslarla yapılan savaşlar ve onların neticesinde meydana gelen gelişmeler 19. Yüzyılın bir başka yönünü ortaya koymaktadır.

Siyasî hareketliliğin oldukça yoğun gerçekleştiği 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun dinî hayatında birçok gelişme yaşanmıştır. Mesela bu yüzyılda dinî otoritenin en üst makamı olan şeyhülislamlık görevini yürütenler tam 35 defa değiştirilmiştir. Her ne kadar sayı bir önceki yüz yıl kadar fazla olmasa da (18. yüzyılda 59 defa şeyhülislam değişimi yapılmıştır) söz konusu edilen dinî otoritenin en üst makamı olunca zikredilen rakamın oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Osmanlı topraklarında oldukça hareketli günlerin yaşandığı 19. Yüzyılda tasavvufî durumun nasıl olduğuna kısaca göz atmak, çalışmamıza konu olan zâtın yaşadığı ortamı tespit açısından yerinde bir giriş olacaktır.

III. Selim döneminde bazı tarikat şeyhleri tarafından taşradaki tekkelerde ehliyetsiz kişilerin görev aldığı ve bunlar tarafından insanların ifsadına sebep olduğuna dair şikâyetler iletilmesi üzerine tekkelere yönelik bir düzenleme yapılmıştır. Söz konusu uygulamaya göre aynı tarikatın İstanbul'da bulunan tekkesi merkez kabul edilerek diğerleri taşra olarak değerlendirilmiştir. Böylece taşradaki tekkelere şeyh ataması yapılırken merkezin görüşü alınmıştır.

II. Mahmud döneminde Bektaşî tekkelerinin kapatılması, merkez tekkeye Nakşbendî bir şeyhin atanması² ve akabinde yaşanan gelişmeler oldukça dikkat çekicidir. Önceki yüzyıllarda medrese ve tekke mensupları veya âlimler (*ulema*) ve şeyhler (*meşâyih*) arasında cereyan eden şeriat-tarikat ilişkisine dair tartışmalar Bektaşîlik bağlamında bir başka açıdan yeniden gündeme gelmiştir.

Ancak tarikatlara yönelik baskılardan sadece şeriata aykırılık gerekçesiyle hırpalanan Bektaşîler değil genelde medrese kökenliler tarafından rağbet edilen, Ehl-i Sünnet vurgusu çok açık olan ve bu özellikleri sebebiyle Bektaşî tekkelerine şeyh olarak atanan Nakşbendî-Hâlidîler de nasibini almıştır. Daha Bektaşî tekkelerinin kapatılmasından bir müddet sonra bazı Nakşbendî şeyhleri İstanbul'dan uzaklaştırılarak Sivas'a sürülmüş, Şam'daki bir kısım şeyhler de öne sürülen çeşitli gerekçelerle Süleymaniye'ye gönderilerek yaşadıkları ve etkili olukları ortamlardan tecrit edilmişlerdir.³ Birtakım sosyal ve siyasî karışıklıkların olduğu bu dönemde bazı şeyhlerin sözü edilen durumlara maruz kalmaları onların toplum üzerindeki etkileri ve sahip oldukları nüfuzdan dolayı tehlikeli gö-

2 İrfan Gündüz, "Tanzimat Sonrasında Tekke Faaliyetleri", *İlim ve Sanat*, İstanbul 1985, c. 1, sayı: 4, s. 47; İlber Ortaylı, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", *OTAM*, Ankara 1995, sayı: 6, s. 284.

3 Rüya Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşibendî İlişisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2006, sayı: 17, s. 109; Ebu Manneh, "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Nakşî-Müceddidîlik", s. 283.

rülmelerinden kaynaklanmış olabilir.

Sufi meşrep bir kişiliğe sahip olan I. Abdulmecid döneminde tarikat şeyhlerine yönelik uzlaşmacı yaklaşım ve çeşitli tarikatlara müntesip şeyhlerin faaliyetlerini destekleyici bazı tavırlar sergilenmiştir. Bu gelişmeyle birlikte daha önceki uygulamalar sebebiyle kendilerini gerilim içinde hisseden mutasavvıflar biraz rahatlamıştır.⁴

Tasavvufî anlamda önemli bir kurumsal gelişme olan Meclis-i Meşâiyih'in resmî kuruluşu (1283/1866) bu dönemde gerçekleştirilmiştir.⁵ Kabul edilen Meclis-i Meşâiyih Nizamnâmesi'yle birlikte bazı tasavvufî kavramlar tanımlanmış, şeyh atamaları, tekkelerin idaresi ve buralarda uyulacak birtakım kurallar belirlenmiştir. Tekkeler merkez (İstanbul) ve taşra (İstanbul dışında kalan) olmak üzere iki kategoride değerlendirilmiştir. Bütün bu gelişmeler birçok çalışmaya konu olup o eserlerde geniş

4 19. Yüzyılın tasavvufî açıdan genel bir değerlendirmesi için bk. Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: 19. Yüzyıl*, İnsan Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2004, ss. 67-121.

5 Meclis-i Meşâiyih'in kuruluşunun 1281/1864'te gerçekleştirildiği belirtilmekle birlikte bu tarihte üyeleri belirlenmediği için faaliyete geçirilmemiştir. Meclis-i Meşâiyih'in resmî kuruluşu nizamnâmesinin Meclis-i Vâlâ tarafından kabul edildiği 7 Receb 1283/15 Kasım 1866'da sağlanmış ve bu tarihten itibaren faaliyetlerine başlamıştır. İlk aşamada Sa'diyye. Kadiriyye. Sünbülüyye. Halvetiyye ve Nakşbendiyye şeyhlerinden oluşan beş üyeye yönetilen Meclis-i Meşâiyih 1290/1874'de Rifaiyye şeyhi de yönetime alınarak sayı altıya çıkarılmıştır. Daha sonraki süreçte üye sayısı aşağı ve yukarı şeklinde değişkenlik arz etmiştir. Bilgin Aydın, "Meclis-i Meşâiyih", *DİA*, c. 28, s. 247-248.

açıklamalar yer aldığı için sadece giriş mahiyetinde yüzeysel bazı bilgiler vererek bu kadarıyla yetinmek istiyorum.⁶

2. Hayatı

Halil Hamdi Efendi 19. Yüzyılda yaşayan ve Mekke'de medfun olan Nakşbendî-Hâlidî şeyhi Yahya Dağıstanî'nin (ö.1860'lı yıllar)⁷ oğludur.⁸ Halil Hamdi Efendi'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte bazı görevlerine ait tarihlemelerden hareketle 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Dağıstan'da doğmuş olduğu söylenebilir. Halil Hamdi Efendi'nin doğum yerine işaretle nisbesi Dağıstanî'dir.

Halil Hamdi Efendi'nin soyu Dağıstân'ın bugün Azerbaycan sınırları içinde kalan Gutgaşın⁹ (Qəbələ) böl-

6 19. Yüzyılda Bektaşiliğın ilgasından Meclis-i Meşâiyih'in resmen kurulmasına kadar geçen süreçte Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gelişmelerin geniş bir boyutta incelemesi için bk. Varol, *Islahat, Siyaset, Tarikat: Bektaşiliğın İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*.

7 22 Safer 1278/29 Ağustos 1861 tarihli Dağıstanlı Yahya Efendi'ye maaş tahsisine dair arşiv belgesine bakıldığında Yahya Efendi'nin sözü edilen tarihte sağ olduğu anlaşılmaktadır. BOA, tarih: 22/S/1278 (Hicrî), dosya no: 452, gömlek no: 20214, fon kodu: İ..MVL.

8 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 3.

9 Qebele (Kutkaşın, Gutgaşın) günümüzde Azerbaycan'ın Dağıstan sınırında yer alan yaklaşık on beş bin nüfuslu bir kenttir. Yahya ve Halil Hamdi Efendilerin yaşadığı 19. Yüzyılda Dağıstan bölgesi sınırları içinde anılmakta, Rusların bu bölgeyi işgal ettiği ve yöre halkının onların baskılarına maruz kaldığı bilinmektedir.

gesinde yöneticilik (Beylik) görevlerinde bulunan bir aileye dayanmaktadır. Halil Hamdi Efendi'nin kendisi tarafından Osmanlı Devleti yönetimine hitaben yazılan istida (dilekçe) mahiyetindeki belgede babası Yahya Efendi ve dedelerinin Dağıstan'ın Kabala (Qəbələ) bölgesinin emirlerinden (beylerinden) oldukları, orada meydana gelen baskılardan dolayı sahip oldukları her şeyi bırakarak Osmanlı'ya sığındıkları belirtilmektedir.¹⁰ Bu sebeple olsa gerek bazı kaynaklarda onun babası Yahya Efendi'den de "Yahya Bey" şeklinde bahsedilmektedir.¹¹ "Bey" tabiri genellikle küçük bir toplumu veya eyaleti idare edenler için kullanılan bir kelimedir. Ayrıca bazı kaynaklarda Azerbaycan edebiyatının önemli simalarından biri olan Gutgaşınlı İsmail Bey'in¹² (1221-1286/1806-1869) Halil

10 BOA, tarih: 14/L/1273 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 16344, fon kodu: İ.MVL.

11 BOA, tarih: 17/M/1263 (Hicrî), dosya no: 60, gömlek no: 99, fon kodu: A.İMKT; Muhammed Murad el-Kazanî, *Nefâisü's-sânihât fi tezyîli'l-bâkiyyâti's-sâlihât*, (*Reşahât aynu'l-hayât* kenarında), el-Mektebetü'l-İslâmîyye, Diyarbakır, ts., s. 180; Ahmed Hüsameddin Rükûkâlî, *Mevâlid-i Ehl-i Beyt*, neşre hazırlayan: Seyyid Ali Rıza, Evkâf-ı İslâmîyye Matbaası, İstanbul 1341 (1923), s. 137.

12 19. Yüzyılın ilk yarısında Rus ordusunda generalliğe kadar terfi eden ve Azerbaycan edebiyatının ünlü bir siması olan Gutgaşınlı İsmail Bey (1221-1286/1806-1869) Halil Hamdi Efendi'nin amcasıdır. İsmail Bey askerliği bıraktıktan sonra ağabeyi Yahya Efendi vasıtasıyla dinî ve tasavvufî hayata yönelmiştir. Hatta 1269/1852 yılında eşiyile birlikte hacca giderek Mekke'de yaşayan ağabeyini ziyaret ettiği bilinmektedir. İsmail Bey'in hacdan Gutgaşın'a dönüşünden sonra sebebi meçhul bir şekilde eşiyile birlikte öldüğü kaydedilmektedir (Mehmet Rıhtım, "IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufî Hareketler", *Avrasya Etüdleri*, Ankara

Hamdi Efendi'nin amcası olduğu kaydedilmektedir.¹³

Halil Hamdi Efendi'nin doğduğu yer olan Dağıstan bölgesindeki hayatının nasıl geliştiği, orada neler yaptığı, eğitim-öğretimini nerede, kimlerden ders alarak ve nasıl gerçekleştirdiği, Hicaz'a yerleştiği sürece kadar hangi düzeyde ilmî faaliyetler yaptığı gibi konularda elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte yazdığı eserlerde sergilediği ilmî birikimine bakıldığında gençlik döneminde dinî ilimleri tahsil ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Arşivi'nden elde ettiğimiz belgelerdeki bilgilerden hareketle onun Dağıstan bölgesindeki baskılardan sonra hicret etmeye karar verip kendi ailesi (arşiv belgelerinde aile fertlerinin 30 kişi olduğu belirtilmektedir)¹⁴ ve tâbilerinden oluşan yaklaşık üç yüz kişi (kırk aile) ile 1258/1842 yılı ortasında Osmanlı Devleti'ne sığınarak İs-

2009, 2009-1, sayı: 35, s. 54). Onun hac yolculuğu esnasında tuttuğu notları kitap olarak yayınlamıştır (İsmail Bey Gutgaşınlı, *Yol Geydleri*, Bakü 1966). Onun sözü edilen bu eseri dönemin kültürünü tanıma açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Yaşar Garayev, "İsmail Bey, Gutgaşınlı", *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, ss. 85-86; Yavuz Akpınar, "İsmail Bey, Kutkaşınlı", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, c. 5, s. 3; *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Azerbaycan XIX-XX. Yüzyıl Türk Edebiyatı, 1920 Yılına Kadar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, c. 3, ss. 209-212.

13 Rıhtım, "IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler", s. 54.

14 BOA, tarih: 14/L/1273 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 16344, fon kodu: İ.MVL.; BOA, tarih: 18/R/1276 (Hicrî), dosya no: 754, gömlek no: 8, fon kodu: İ.MVL.

tanbul'a gelip daha sonra buradan Hicaz'a giden babası Yahya Efendi ile beraber olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Bu şekilde ailesiyle birlikte Hicaz'a giden Halil Hamdi Efendi 10 yıl civarında Mekke'de ikamet etmiştir. Yine arşiv belgelerinde Osmanlı yönetimi tarafından Halil Hamdi Efendi'nin ailesine (dedesi, babası ve kendisi) Hicaz bölgesinde kolaylık sağlanıp yardım edilmesi için Mısır ile Cidde valilerine emir verilmiştir.¹⁶ Ayrıca Mekke'de buldukları dönemde geçimlerini sağlamak üzere onlara maddi imkân sağlandığı kaydedilmektedir.¹⁷

Babasıyla birlikte Mekke'de olduğu dönemde Halil Hamdi Efendi'nin orada içinde buldukları hâli arz eden dilekçesiyle kendisinin talebi üzerine 1270-1273/1854-1856 yılları arasında ona mirülümera (Beylerbeyi) rütbesiyle Anadolu Ordusu'nda görev verilmiştir.¹⁸ Bu sebeple pek çok kaynakta ondan Halil Hamdi Paşa adıyla bahsedilmektedir.¹⁹ Anadolu Ordusu'nun Bayburt,

15 BOA, tarih: 14/L/1273 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 16344, fon kodu: İ..MVL.

16 BOA, tarih: 17/N/1261 (Hicrî), dosya no: 53, gömlek no: 2631, fon kodu: C..DH.

17 BOA, tarih: 15/B/1264 (Hicrî), dosya no: 134, gömlek no: 87, fon kodu: A.}MKT.; BOA, tarih: 22/S/1278 (Hicrî), dosya no: 452, gömlek no: 20214, fon kodu: İ..MVL.

18 BOA, tarih: 17/N/1270 (Hicrî), dosya no: 114, gömlek no: 45, fon kodu: A.}MKT.NZD.; BOA, tarih: 26/C/1270 (Hicrî), dosya no: 112, gömlek no: 60, fon kodu: A.}MKT.NZD.

19 Osmanlı tarihinin çeşitli dönemlerinde veya aynı yüzyılda farklı bölgelerde yaşayan ve farklı şahıslara ait olan Halil Hamdi isimleri birbirine karıştırılmamalıdır. Bazı kaynaklarda ve web sitele-

Erzurum, Ardahan, Kars, Harput, Elazığ, Kafkaslar ve Kırım gibi bölgelerde Ruslarla yaptığı savaşlarda gösterdiği yararlılıklardan dolayı 1272/1856 ve 1273/1857 yıllarında Halil Hamdi Paşa'ya taltif,²⁰ mecidiye nişanı²¹ ve rütbe²² verilmiştir.

Ordudaki görevinden sonra Halil Hamdi Efendi belli bir süre (yaklaşık altı ay) işsiz kalmıştır. Bu süre zarfında saraya 14 Şevval 1273/1 Haziran 1857 tarihiyle kayıtlı bir talep dilekçesi (*istida*) vererek aile olarak geçim sıkıntısı çektiklerini belirtip kendisine maaşlı bir görev verilmesini istemiştir.²³ Halil Hamdi Efendi söz konusu maaşlı iş talebini takip etmek üzere geldiği İstanbul'da Haşim Ağazâde Ahmed Bey'in konağında misafir edilmiştir. Ancak Halil Hamdi Efendi'nin buradaki işi uzayınca misafirlik süresinin uzatılması için ilgili makamdan talepte

rinde Hamade, A'rec, Hacı, Paşa gibi lakapları olup Halil Hamdi ismini taşıyan diğer bazı zâtlarla Dağıstanlı Halil Hamdi Efendi'nin (Halil Hamdi Paşa) karıştırılmasından kaynaklanan bir lakap ve isim karmaşası meydana geldiği görülmektedir.

- 20 BOA, tarih: 29/Za/1272 (Hicrî), dosya no: 246 gömlek no: 85, fon kodu: A.)MKT.UM.; BOA, tarih: 25/B/1272 (Hicrî), dosya no: 305, gömlek no: 1, fon kodu: MVL.
- 21 BOA, tarih: 26/B/1273 (Hicrî), dosya no: 122, gömlek no: 24, fon kodu: A.)DVN.; BOA, tarih: 22/C/1273 (Hicrî), dosya no: 107, gömlek no: 29, fon kodu: A.)MKT.MHM.; BOA, tarih: 03/B/1273 (Hicrî), dosya no: 215, gömlek no: 28, fon kodu: A.)MKT.NZD.
- 22 BOA, tarih: 26/C/1270 (Hicrî), dosya no: 112, gömlek no: 60, fon kodu: A.)MKT.NZD.; BOA, tarih: 1273 (Hicrî), dosya no: 20, gömlek no: 81, fon kodu: A.)DVN.MHM.
- 23 BOA, tarih: 14/L/1273 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 16344, fon kodu: İ..MVL.

bulunmuş ve yönetim tarafından bu isteği kabul görmüştür.²⁴

Osmanlı yönetimi tarafından Tevfik Paşa'nın vefatıyla boşalan "İmaret-i Mekke-i Mükerrerme Muavinliği"ne Halil Hamdi Efendi tayin edilmiştir.²⁵ Halil Hamdi Efendi o sırada İstanbul'da olduğu için görev yeri olan Mekke'ye ulaşması için yol masrafının karşılanması amacıyla Osmanlı yönetimi tarafından harcırah verilerek²⁶ gittiği yerde ona gerekli kolaylığın sağlanması ve hürmet edilmesi yönünde ilgili birimlere emir gönderilmiştir.²⁷ Bu sebeple Halil Hamdi Efendi görev yerine varınca ilgili makam tarafından onun salim bir şekilde Mekke'ye ulaştırıldığı ve vazifesine başladığına dair saraya bilgi verilmiştir.²⁸ 12 Zilkade Şevval 1273/4 Temmuz 1857 tarihli arşiv belgesine göre geçimini sağlamak için kendisine aylık 3000 kuruş

24 BOA, tarih: 22/Ra/1273 (Hicrî), dosya no: 302, gömlek no: 53, fon kodu: MVL. Halil Hamdi Efendi'nin İstanbul'daki misafirlik süresinin uzatılmasına yönelik talebi ile dilekçesini ilettiği ilgili kurumun padişaha teklifi ve ona verilen kabul cevabına dair evrak aynı kodla kayıtlı belge dosyasında bulunmaktadır.

25 BOA, tarih: 29/Z/1272 (Hicrî), dosya no: 250, gömlek no: 60, fon kodu: A.}MKT.UM.; BOA, tarih: 03/Za/1273 (Hicrî), dosya no: 124, gömlek no: 41, fon kodu: A.}DVN.

26 BOA, tarih: 21/Za/1273 (Hicrî), dosya no: 228, gömlek no: 83, fon kodu: A.}MKT.NZD.

27 BOA, tarih: 21/Z/1273 (Hicrî), dosya no: 289, gömlek no: 32, fon kodu: A.}MKT.UM..

28 BOA, tarih: 29/Z/1272 (Hicrî), dosya no: 250, gömlek no: 60, fon kodu: A.}MKT.UM.. Arşiv kataloğunda belgenin yılı 1272 şeklinde kayıtlı olmasına rağmen evraktaki tarih 1273 olarak gözükmektedir.

maaş tahsis edilmiştir.²⁹ Halil Hamdi Efendi bu vazifesinden henüz kaynaklardan sebebini tespit edemediğimiz bir kararla görevinden azledilmiştir.³⁰

Bir müddet (yaklaşık iki yıl) işsiz kalan Halil Hamdi Efendi geçimini sağlama konusunda zorluk yaşadığını belirtip maaşlı bir görev talep ettiği istidasını Hicaz emirine iletmıştır. O sırada Yenbuu'l-Bahr³¹ (Yanbu) kaymakamı Ali Paşa'nın sağlık sorunları sebebiyle istifasının ardından boşalan bu göreve iş talebi olan Halil Hamdi Efendi tayin edilmiştir.³² Halil Hamdi Efendi kendisini kaymakamlık makamına atayarak hem şahsı hem de ailesini mali açıdan içinde buldukları zor durumdan kurtaran padişaha teşekkür yazısı göndermiştir.³³ Bir müddet bu görevini yürüten Halil Hamdi Efendi 9 Ramazan 1278/10 Mart 1862 tarihli arşiv belgesine göre kaymakamlık görevinden istifa etmek istemesine rağmen yönetim tarafından bu talebi kabul görmeyerek görevine devam

29 BOA, tarih: 12/Za/1273 (Hicrî), dosya no: 88, gömlek no: 73, fon kodu: A.}MKT.MVL.

30 BOA, tarih: 27/M/1275 (Hicrî), dosya no: 324, gömlek no: 83, fon kodu: A.}MKT.UM..

31 Yenbuu'l-Bahr Arabistan'ın Kızıldeniz kıyısındaki liman şehridir. Cidde'nin kuzeyinde olup doğusundaki Medine'ye uzaklığı yaklaşık 200 km. kadardır.

32 BOA, tarih: 02/C/1276 (Hicrî), dosya no: 754, gömlek no: 23, fon kodu: MVL.; BOA, tarih: 27/C/1276 (Hicrî), dosya no: 113, gömlek no: 55, fon kodu: A.}MKT.MVL.

33 BOA, tarih: 19/Ra/1276 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 3, fon kodu: A.}MKT.UM..

etmesi yönünde karar verilmiştir.³⁴ Yaklaşık beş yıl sonra 1284/1867’de sözü edilen görevinden ayrılıp hacca gitmek isteyen Halil Hamdi Efendi’nin talebi kabul edilerek kendisine yol harcırahı verilmesi ve mevcut borçlarının ödenmesi için destek olunması kararlaştırılarak ilgili birimlere talimat gönderilmiştir.³⁵

3. Tasavvufa İntisabı

Halil Hamdi Efendi tasavvufî eğitimine 1258/1842’de ailesiyle birlikte gittiği Mekke’de önce babası Yahya Efendi’ye intisab ederek tasavvufî terbiye almaya başlamıştır. Daha sonra babasının tavsiyesiyle onun şeyhi Abdullah el-Mekkî’ye³⁶ (ö.1269/1852) intisap etmiştir. Yaklaşık yedi yıl Abdullah Efendi’nin gözetiminde tasavvufî eğitimine devam eden Halil Hamdi Efendi seyir ve sülûkünü tamamlayarak ondan tarikatta hilafet ve irşâd icazeti almış-

34 BOA, tarih: 09/N/1278 (Hicrî), dosya no: 547, gömlek no: 38, fon kodu: A.}MKT.UM.

35 BOA, tarih: 15/Ca/1284 (Hicrî), dosya no: 567, gömlek no: 39441, fon kodu: İ..DH..

36 Abdullah el-Mekkî’nin nisbesi birçok eserde Erzincanî şeklinde verilmektedir. Bu nisbet Abdullah Efendi’nin bir müddet Erzincan’da ikamet etmesinden kaynaklanan bir durum mudur? Yoksa gerçekten Abdullah Efendi Erzincanlı mıdır? Onun köken olarak hangi şehirden olduğu meselesi henüz netlik kazanmış değildir. Elinizdeki bu eserin ileriki sayfalarında “Abdullah el-Mekkî” başlığının altında söz konusu hususa ilişkin – kesin bir kanaate varamasak da - ulaşılabildiğimiz veriler ışığında bazı tespitler yapmaya gayret ettik.

tır.³⁷ Onun bu icazetini tam olarak hangi tarihte aldığına dair kesin bir tarih kaydına ulaşamadık. Ancak Halil Hamdi Efendi'nin icazet alışı; ailesinin Anadolu'ya sığınıp hacca gittiği 1258/1842'den sonra ve Abdullah el-Mekkî'nin vefat ettiği 1269/1852'den önce gerçekleşmiş olması gerekir. Dolayısıyla icazetini 1269/1852'de veya daha önce almış olabilir.

Mürşidi Abdullah Efendi'nin vefatından sonra Halil Hamdi Efendi ondan icazetli olmasına rağmen Mekke'de tarikat şeyhliği vazifesini icra etmeyip babası Yahya Efendi'ye intisap ettiği bilinmektedir. Bu sebeple Hicaz bölgesinde ikameti esnasında babasından da tasavvufî terbiye görüp icazet alan Halil Hamdi Efendi'nin Mekke'deki irşâd faaliyetlerine ikinci mürşidi olan Yahya Efendi'nin vefatından sonra başladığını söylemek mümkündür.

Abdullah el-Mekkî'nin Mekke'deki halifelerinden Süleyman el-Kırımî (ö.1275/1859) ile Yahya Efendi aynı dönemde irşâd faaliyetlerini yürütmüşlerdir.³⁸ Süleyman Efendi mürşidi Abdullah Efendi'nin Ebu Kubeys Tepesi'ndeki (Cebelü Ebi Kubeys) tekkesinde şeyh (postnişin) olarak görevlendirilmiş, Yahya Efendi ise kendi tekkesinde irşad yapmaya devam etmiştir. Süleyman Efendi'nin vefatından sonra halifesi Süleyman Zühdi b. Hasan en-Nakşbendî el-Hâlidî (ö.1312/1895) onun yerine sözü edi-

37 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 2.

38 Kazanî, *Nefâisü's-sânihât*, ss. 179-180.

len tekkenin şeyhliği görevine tayin edilmiştir.³⁹ Süleyman Zühdi Efendi'nin yetiştirdiği halifelerinin gayretleriyle Nakşbendî-Hâlidî silsilenin etkileri Uzakdoğu ülkelerine kadar ulaşmış ve buralarda tarikat hızla yayılarak bölgenin etkin tarikatlarından biri haline gelmiştir.

Yahya Efendi şeyhi Abdullah el-Mekkî hayattayken aldığı icazetle kendi tekkesinde başladığı irşâd vazifesini icra etmiştir. Onun tekkesinde yetiştirip Anadolu'ya gönderdiği halifelerinden biri de irşâd hayatının önemli bir kısmını Çorum'da geçiren ve Medine'de medfun olan Mustafa Şiranî'dir⁴⁰ (ö.1316/1899). Yahya Efendi'nin vefatından sonra da onun tekkesinin şeyhliğini oğlu ve halifesi olan Halil Hamdi Efendi (Halil Hamdi Paşa) yürütmüştür.⁴¹

39 Süleyman el-Kırımı'nın 22 Zilhicce 1275/23 Temmuz 1859'da vefatını müteakip Süleyman Zühdi 23 Zilhicce 1275/24 Temmuz 1859'da onun halifesi olarak tekkenin şeyhliğine geçmiştir (Süleyman Zühdi, *Nehcetü's-sâlikîn ve behcetü'l-meslekîn, Mecmûatu'r-resâil* içinde, Kırımı Abdullah Efendi Matbaası, İstanbul 1305 H., s. 20). Süleyman Zühdi'nin tekkedeki şeyhliği vefatına kadar 37 yıl sürmüştür. Vefatından sonra yerine halifesi Osman Fevzi Efendi geçmiş ve onun şeyhliği de 7 yıl devam etmiştir. Ondan sonra tekkenin şeyhliğine Süleyman Zühdi'nin oğlu Ali Rıza tayin edilmiştir.

40 Gümüşhane'nin Şiran kazasında doğduğu için Şiranî nisbesiyle anılan Mustafa Efendi irşâd hayatının önemli bir kısmını Çorum'da geçirdiği için kendinden sonraki silsilede "Çorumlu Pir" lakabıyla bilinmektedir. Kadir Özköse, Halil İbrahim Şimşek, *Altın Silsileden Altın Halkalar*, Nasihat Yayınları, Ankara 2009, s. 391.

41 Itzhak Weismann'ın tespitine göre Abdullah el-Mekkî'nin silsilesinden gelen şeyhler Hicaz bölgesinde olmalarından dolayı hacca

Aynı dönemde yaşayan ve Mekke'de ikamet eden Süleyman Zühdi Efendi ile Halil Hamdi Efendi yetiştirdikleri halifeleri vasıtasıyla Yemen, Mali, Libya, Nijer gibi Afrika ülkelerinin yanı sıra Suriye, Irak, Anadolu, Kafkas ülkeleri, günümüzde Türkî cumhuriyetlerin sınırları içinde kalan bölgeler, Çin, Endonezya, Java ve Malezya gibi ülkelerde etkili olmuşlardır.⁴² Sözü edilen bu bölgelerin bazıları çeşitli vesilelerle hem Halil Hamdi Efendi hem de Süleyman Zühdi Efendi'nin eserlerinde isim olarak zikredilmektedir.⁴³

Aynı bölgelere hitap eden bu iki zât arasında birbirlerini itham edici tartışmalar cereyan etmiştir. Hatta her iki taraf karşılıklı olarak muhatabını usûlden sapmakla suçlayarak diğerinin aleyhine fetva verdirmeye kadar varan bazı zıtlaşmalar meydana gelmiştir.⁴⁴ Halil Hamdi Efendi

gelen Uzakdoğu kökenli insanlar üzerinde etkili olmuşlardır. Weismann sözünü ettiği silsileye mensup şeyhlerin faaliyette oldukları yılları şöyle tasnif etmiştir: Abdullah el-Mekkî 1820'ler, Süleyman Kırımî-Yahya Dağıstanî 1860'lar, Süleyman Zühdi-Halil Hamdi Dağıstanî 1880'ler. Itzchak Weismann, *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and activism in a worldwide sufi tradition*, Routledge, London-New York 2007, s. 97 ve Figure: 6.2.

42 C. Snouck Hurgronje, *Mekka in the Latter Part of the 19th Century, Daily Life, Customs and Learning: The Moslims of the East-Indian Archipelago*, translated by J.H. Monahan, Brill, Leiden-Boston 2007, ss. 191-193, 256-257; Muhammad Khairi Mahyuddin, Zakaria Stapa "The Arrival of Naqshabandi Order from Hijaz to the Malay World: 16th until the Early 19th Century", *International Journal of Business and Social Science*, January 2013, vol. 4, no: 1, s. 211.

43 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 2

44 Martin Van Bruinessen, "After the Days of Abû Qubays: Indone-

muarız Süleyman Zühdi'nin sema ve raksa izin verdiğini belirterek bunların uygulanmaması gerektiğini belirten mektuplar yazmıştır. Aynı şekilde Süleyman Zühdi Efendi de Endonezya ve Malezya'daki Nakşbendî-Hâlidîleri Halil Hamdi Efendi'den uzak durmaları konusunda uyarıcı risaleler yazmıştır. Halil Hamdi Efendi de kendisine bu şekilde muameleyi reva gören Süleyman Zühdi Efendi'nin cezalandırılmasını Hicaz Valisi'nden talep etmiştir.⁴⁵

1308/1890 tarihli arşiv belgelerine göre Halil Hamdi Efendi, Mekke'de ikamet ettiği sırada Osmanlı Türkçesiyle yazdığı *İrşâdu'r-râğibîn* adlı Nakşbendî-Hâlidî yolunun usûlüne dair eserini saraya takdim etmiştir. Eseri inceleyen Şeyhülislam tarafından beğenildiği ve basılmaya uygun olduğu bildirilerek padişah tarafından taltif edilmesine karar verilmiştir. Halil Hamdi Efendi bu eserinden dolayı üç yüz kuruşla ödüllendirilmiştir.⁴⁶

Halil Hamdi Efendi Hicaz bölgesindeki resmî görevlerinden sonra Mekke'de irşâd vazifesini yürüttüğü dönemde bazı maddî sıkıntılar çekmiş ve misafirlerinin masraflarını karşılayamaz duruma düşmüştür. 1311/1894 tarihli arşiv belgesinde Halil Hamdi Efendi tarafından

sian Transformations of The Naqshbandiyya-Khâlidîyya", *Journal of the History of Sufism*, 2007, issue: 5, ss. 227-228.

45 Hurgronje, *Mekka in the Latter Part of the 19th Century*, ss. 191-194.

46 BOA, tarih: 24/N/1308 (Hicrî), dosya no: 21, gömlek no: 30, fon kodu: Y..PRK.BŞK.; BOA, tarih: 29/N/1308 (Hicrî), dosya no: 3, gömlek no: 27, fon kodu: Y..PRK.MŞ..

ailesinin maddi sıkıntıya maruz kaldığı belirtilerek devletten yardım talep edildiği ve kendisinin bu durumdan kurtarılması için gereken işlemlerin yapılmasına dair Osmanlı yönetimi tarafından ilgili birimlere emir verildiği görülmektedir.⁴⁷ Doğrudan kendisiyle alakalı olan bu olayın gerçekleştiği tarihte Halil Hamdi Efendi'nin sağ olduğu anlaşılmaktadır.

Halil Hamdi Efendi *İrşâdu'r-râğibîn*'in giriş kısmında kendi atalarının Dağıstan'daki siyasî yönetimin çeşitli kademelerinde görev alıp samimiyetle hizmet ettiklerini ve onların her zaman Osmanlı'ya gönülden bağlı kaldıklarını belirtmektedir. Hatta o kendisinin de Osmanlı padişahlarından I. Abdulmecid (1839-1861), Abdulaziz (1861-1876), V. Murad (30 Mayıs - 31 Ağustos 1876) dönemlerini ve II. Abdulhamid (31 Ağustos 1876 - 27 Nisan 1909) döneminin bir kısmını idrak ederek Harem-i Şerif bölgesinde memuriyette bulunduğunu ifade etmektedir. Eserinin aynı sayfasında Osmanlı'ya muhabbet ve minnetini dile getiren Halil Hamdi Efendi, İslâm'a hizmet ve bağlılıklarından dolayı yukarıda adları geçen dört padişahu hayırla anarak onlara dua etmektedir.⁴⁸

Arşiv belgelerinde tespit ettiğimiz kadarıyla Halil Hamdi Efendi ve ailesinin bazı fertlerinin sığınma veya farklı ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla ilettikleri taleplerine Osmanlı yönetimi tarafından her zaman olumlu bir

47 BOA, tarih: 23/Z/1311 (Hicrî), dosya no: 36, gömlek no: 89, fon kodu: Y..PRK.BŞK.

48 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 3.

şekilde karşılık verilmiştir. Aile olarak onların Dağıstan'dan hicretlerinden sonra vefatlarına kadar çeşitli vesilelerle kendilerine yardım edilmesi onların Osmanlı'ya bağlılıklarını açıkça ifade etmelerinde önemli bir etken olduğu söylenebilir. Bu durum Osmanlı'nın mazlumlara yönelik hoşgörüsünü ve onların da kendilerine yardımcı olanlara karşı vefasını göstermektedir.

Elde ettiğimiz kaynaklarda Halil Hamdi Efendi'nin doğumu konusunda olduğu gibi ölüm tarihine ilişkin de herhangi bir kesin kayıt mevcut değildir. Ancak onun hangi tarihte vefat ettiği söz konusu eserlerde açık bir şekilde belirtilmemekle birlikte, incelediğimiz bazı eser ve belgelerde geçen ifadelerden hareketle konuyla alakalı bazı tarihlemeler yapmak mümkündür. Yapacağımız bu tarihlemeler isabetli olduğu takdirde önemli bir açık gidilmiş olacaktır.

Halil Hamdi Efendi'nin kendisi hayattayken basılan ve baskı tarihi 1307/1890 olan *İrşâdu'r-râğibîn* adlı eserinin giriş kısmında Bodrumlu Ömer Lütfi Efendi'nin (ö.1314/1897) (şeyhülislamlık görev dönemi: 6 Cemaziyülevvel 1306-15 Muharrem 1309/8 Ocak 1889-21 Ağustos 1891) şeyhülislamlık görevine atanmasından duyduğu memnuniyeti belirtmesine⁴⁹ bakılırsa onun görevde olduğu yılları kapsayan tarihte sağ olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰

49 *Aynı yer.*

50 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *İrşâdu'r-râğibîn* adlı eserini padişaha takdimi ve bu sebeple taltifine dair belgeler de bunu doğrulamaktadır. Bk. *BOA*, tarih: 24/N/1308 (Hicrî), dosya no: 21,

Aşçı İbrahim Dede'nin (ö.1324/1906) hatıratında Derviş Paşa (ö.1315/1896) ile Halil Hamdi Efendi'nin vefatlarının aynı yıla tesadüf ettiğinden bahsedilmektedir.⁵¹ Sözü edilen eserdeki kayıta belirtildiği gibi Derviş Paşa'nın 1315/1896'da vefat ettiği⁵² dikkate alındığı zaman Halil Hamdi Efendi'nin de aynı yılda vefat etmiş olabilir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki "Mekke-i Mükerreme mücavirlerinden Şeyh Hacı Halil Hamdi Paşa'nın vefatına mebni maaşının erşed ve ekber olan evladı Abdullah Bey'e tahsisi"ne dair 17 Safer 1314/28 Temmuz 1896 tarihli arşiv belgesi⁵³ göz önüne alındığı zaman Halil Hamdi Efendi'nin 1314/1896 yılının Safer/Temmuz veya bundan önceki aylarından birinde vefat etmiş olduğu söylenebilir.

Halil Hamdi Efendi vefatına kadar kendisine tevdi edilen tarikatta hilafet ve irşâd görevini yerine getirmiştir. Mekke'de ikamet etmesi sebebiyle dünyanın değişik böl-

gömlek no: 30, fon kodu: Y.PRK.BŞK.; BOA, tarih: 29/N/1308 (Hicrî), dosya no: 3, gömlek no: 27, fon kodu: Y.PRK.MŞ.; Halil İbrahim Şimşek, "Halil Hamdi en-Nakşebendî ed-Dağıştanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1307/1890, 1-40 s. (takrizlerle birlikte: s. 28-40)", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı: 26, s. 297.

51 Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı İbrahim Dede'nin Hatıraları: Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, haz.: Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, Kitabevi, İstanbul 2006, c. 2, s. 912.

52 *Aynı eser*, c. 2, s. 905.

53 BOA, tarih: 19/S/1314 (Hicrî), dosya no: 818, gömlek no: 61330, fon kodu: BEO.

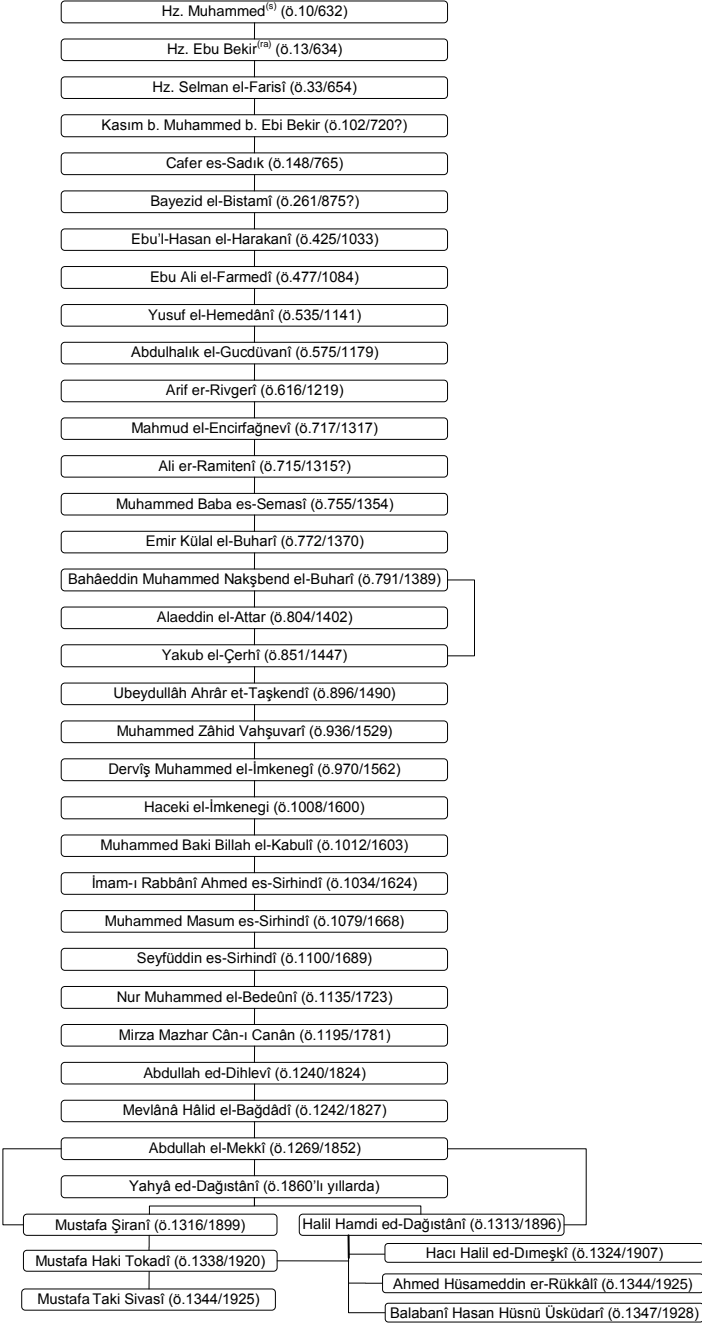
gelerinden hac ibadetini yapmak üzere Hicaz'a gelen birçok insan onu ziyaret ederek sohbetlerine katılmışlardır. Onlardan bazıları kendisine intisab ederek tasavvufî terbiye almışlardır. Dahası o manevi terbiyesini tamamlayan bazı zâtlara kendi bölgelerindeki diğer insanların eğitimi ni sağlamaları için halifelik ve irşad icazeti vermiştir. Mesela Şam'daki halifesi Hacı Halil Efendi (ö.1324/1907) oradaki Nakşbendî tekkesinde şeyhlik yapmıştır. Aynı zât daha sonra Halil Hamdi Efendi'nin vefatının ardından Mekke'deki tekkenin şeyhliğine tayin edilmiştir. Aşçı İbrahim Dede'nin kaydettiğine göre adı geçen bu zat aynı zamanda Kadirî ve Mevlevî icazetlerine de sahiptir.⁵⁴ Elinizdeki eserin ilerleyen sayfalarında Hacı Halil Efendi'nin hayatından kısaca bahsedilecektir.

4. Silsilesi

Halil Hamdi Efendi hem Abdullah el-Mekkî'den hem de onun halifesi olan Yahya Efendi'den aldığı tarikatta hilafet ve irşad icazetlerine göre kendi silsilesini eserlerinde kaydetmiştir. Hz. Peygamber^(s)'den Halil Hamdi Efendi'ye kadar ulaşan Nakşbendî-Müceddidî-Hâlidî silsilesini şu şemada gösterebiliriz:⁵⁵

54 Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı İbrahim Dede'nin Hatıraları*, c. 2, s. 912.

55 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 24.

5. Eserleri

Halil Hamdi Efendi'nin ikisi yazma hâlinde, biri yazmadan çoğaltma (litoğraf baskı), diğeri matbu olmak üzere dört eserini tespit edebildik. Eserlerin matbu olanı Osmanlı Türkçesiyle, diğeri üçü Arapça yazılmıştır. Söz konusu bu eserlerin isimleri ve içeriklerinin özet tanıtımı şöyledir:

5.1. *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*

(ثلاثة رشحات من معرفة النفس)⁵⁶

Müellif *Selâse Reşehât*'ını Arapça olarak yazmıştır. Yazma hâlindeki bu eserin sadece Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı olan nüshasına ulaşabildik. Bu nüshanın istinsah tarihi Rebiulâhir 1299/Mart 1882'dir. Sözü edilen tarih Halil Hamdi Efendi'nin vefatından yaklaşık 14 yıl önceye tekabül etmektedir. Eserin sonundaki ketebe kaydında müstensihnin adı "Dağıstan muhaciri Muhammed el-Avarî" şeklinde belirtilmektedir.

Bu nüshanın baş kısmı şöyledir:⁵⁷

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي جعل القرآن للمؤمنين قرينا
وجعل حبيبه المصطفى للمسلمين رسولا و سندا امينا ثم جعل الخلفاء
الراشدين للخلق نجوما فجعل بقيتهم من الامراء على الكافرين رجوما و
صلى الله على سيدنا محمد و آله و صحبه و التابعين لهم احسانا و بعد

56 Halil Hamdi Dağıstanî, *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 2391, vr. 1a-22b.

57 Aynı eser, vr. 1a.

فيقول الفقير خليل حمدى الداغستاني ...

Son kısmı ise şöyledir:⁵⁸

... والله الموفق وهو يتوالى هداك وقد جمعت هذه النسخة وكتبتها اجمالا
واستعجالا و صلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه اجمعين .

مِمَّا كَتَبَهُ الْفَقِيرُ الْمُرْتَدُّ بِالذَّنْبِ وَ التَّقْصِيرِ مُحَمَّدُ الْمَهْجَرُ مِنَ الدَّاعِغِيسْتَانِي
الْاَوَارِي الْغُونِي فِي شَهْرِ رَبِيعِ الْاٰخِرِ ١٢٩٩

Eserin Girişten sonraki ilk kısmında “nefsin bilinmesi/tanınması (*marifetü'n-nefs*)”⁵⁹ ve sonra “Allah’ın bilinmesi/tanınması (*marifetu’llah*)”⁶⁰ konuları açıklanmıştır. Daha sonra İmâm-ı Rabbânî’ye atıfla insanın manevî yapısını oluşturan unsurların neler olduğu belirtilerek bunlara ait hususlara yer verilmiştir.⁶¹

Eserin ilerleyen kısımlarında murâkabe ve çeşitleri,⁶² tevhid, nefy ve isbât zikri⁶³ gibi konular işlenmiştir. Son kısımda ise Nakşebendî tarikatında genellikle toplu olarak gerçekleştirilen hatm-ı hâcegân zikri ve teveccühten sonra okunacak dua,⁶⁴ müride zikir telkini,⁶⁵ silsile-i şerif⁶⁶ (Halil Hamdi Efendi’nin kendisinden şeyhleri vasıtasıyla Hz.

58 Dağıstanî, *Selâse reşehât*, vr. 22b.

59 Aynı eser, vr. 1b-3b.

60 Aynı eser, vr. 4a-5a.

61 Aynı eser, vr. 5b-8a.

62 Aynı eser, vr. 8b-14a.

63 Aynı eser, vr. 14b-19a.

64 Aynı eser, vr. 19a-20a.

65 Dağıstanî, *Selâse reşehât*, vr. 20a-20b.

66 Aynı eser, vr. 20b-21b.

Peygamber^(s)'e kadar uzanan Nakşebendî silsilesini ihtiva etmektedir) ve Nakşebendîlerin meşguliyetleri hakkında bilgiler verilmektedir.⁶⁷

Halil Hamdi Efendi'nin Arapça olan *Selâse reşehât* adlı eseriyle Osmanlı Türkçesiyle yazdığı *İrşâdu'r-râğibîn* adlı risalesi içerik açısından birçok noktada örtüşmektedir. Bu iki eserden birincisini Arapça konuşan diğerini ise Türkçe konuşan müritlerine hitaben yazmış olabilir. Kendisinin *İrşâdu'r-râğibîn*'in girişindeki ifadeleri de bu eserini Türkçe konuşanlar için yazdığını belirtmektedir.⁶⁸

5.2. *er-Risâletü'l-münazzame fî fedâil-i Mekketi'l-Muazzama* (الرسالة المنظمة في فضائل مكة المعظمة)⁶⁹

Arapça olarak yazılan bu eser Harem-i Şerif ve onun bulunduğu yer olan Mekke'nin fazileti ile alakalı bir risaledir. Eser yazma hâlinde olup ulaşabildiğimiz tek nüshası İstanbul Millet Kütüphanesi'nin Ali Emirî-Arabî bölümünde 2234 demirbaş numarasında kayıtlıdır.

İncelediğimiz nüshanın baş kısmı şöyledir:⁷⁰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ مَعْلَى الْحَقِّ وَمَعْلَنَهُ وَمَوْهَى الْبَاطِلِ وَ
مَوْهَنَهُ وَصَلَّى اللَّهُ وَسَلَّمَ عَلَى أَشْرَفِ الْخَلْقِ وَأَعْظَمِهِ الْمَبْعُوثِ بِأَفْضَلِ

67 Aynı eser, vr. 21b-22b.

68 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 2.

69 Halil Hamdi Dağıstanî, *er-Risâletü'l-münazzame fî fedâil-i Mekketi'l-Muazzama*, Millet Ktp., Ali Emirî-Arabî, no: 2234, vr. 1a-7a.

70 Dağıstanî, *er-Risâletü'l-münazzame*, vr. 1b.

الشرع و اكرمه و على آله و اصحابه و اتباعه و احزابه اما بعد فالواجب
علينا ان نحمده سبحانه و تعالى على ان جعل لنا وطننا و مسكننا في بلده
الطيبة و وجهنا الى بيته الحرام ...

Son kısmı şöyledir:⁷¹

... قال عليه السلام المتحابون و المتزاورون في الله على عمود من ياقوتة
حمرء في رأس العمور سبعون الف غرفة يضيئ على اهل الجنة كما تضيئ
الشمس على اهل الدنيا فيقول اهل الجنة انطلقوا بنا ننتظر المتحابين في
الله فاذا شرفوا عليهم اضائت وجوههم كما تضيئ الشمس على اهل الدنيا
عليهم ثياب خضر من سندس مكتوب على جباههم هؤلاء متحابون في الله و
المتزاورون تمت الرسالة في رمضان ٣٠٨

Muhtevasına bakıldığında sadece Mekke ve orada bulunan Kâbe'nin fiziksel yönleri veya inanç boyutu göz önünde bulundurularak tespit edilen faziletlerle konu sınırlandırılmamış, aynı zamanda Mekke ve Kâbe ile alakalı bazı tasavvufî yorumlara da yer verilmiştir. Bu sebeple eser içerik itibariyle baştan sona tasavvufî yorumları ihtiva etmektedir. Bazı tasavvufî eserlerde de rastlanıldığı gibi insanın kalbinin vücutta merkezi konumda olması ile Kâbe'nin durumu kıyas edilmiştir.⁷²

71 Aynı eser, vr. 7a.

72 Aynı eser, vr. 1b-2a.

5.3. *İrşâdu'r-râğibîn* (ارشاد الراغبين)⁷³

Eserin yazım dili - silsile kısmı ve bazı iktibaslar hariç - Osmanlı Türkçesi olup Halil Hamdi Efendi'nin Nakşbendî-Müceddidî yolunun Hâlidî koluna ait usûlü, sülûka ait bazı kaideler ve tasavvufî meselelerle alakalı görüşlerini açıkladığı matbu bir eserdir.

Halil Hamdi Efendi eserinin giriş kısmında mensubu olduğu Nakşbendî tarikatının esaslarını açıklayan yeterince eserin var olduğunu, fakat bunların pek çoğunun Arapça ve Farsça yazıldığını, dolayısıyla Türkçe konuşan ve okuyabilen Anadolu'daki müritlerinin bu bilgilere ulaşmasını kolaylaştırmak amacıyla böyle muhtasar bir eser yazmayı tercih ettiğini belirtmektedir.⁷⁴ Halil Hamdi Efendi bu eseri sebebiyle devlet tarafından ödüllendirilmiştir.⁷⁵

Eserin içeriğine bakıldığında letâif,⁷⁶ Nakşbendî-Hâlidî yolunun usûlüne ait konulardan zikir,⁷⁷ râbîta,⁷⁸

73 Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1307/1890, ss. 1-40 (takrizlerle birlikte). Eserin geniş tanıtımı için bk. Halil İbrahim Şimşek, "Halil Hamdi en-Nakşbendî ed-Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1307/1890, ss. 1-40, (takrizler, ss. 28-40).", *Tasavvuf*, sayı: 26, ss. 297-300.

74 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 2.

75 BOA, tarih: 24/N/1308 (Hicrî), dosya no: 21, gömlek no: 30, fon kodu: Y..PRK.BŞK.; BOA, tarih: 29/N/1308 (Hicrî), dosya no: 3, gömlek no: 27, fon kodu: Y..PRK.MŞ..

76 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, ss. 3-5.

77 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 6.

murâkabe⁷⁹ ve dört seyrin (*esfâr-ı erba'a*) açıklaması,⁸⁰ kendisinin Nakşbendî-Hâlidî silsilesi,⁸¹ İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbât*'ından bir mektubun Türkçeye çevirilerek yapılan iktibası,⁸² son kısmında dönemin âlim ve mutasavvıflarından 11 kişinin esere yazdığı takrizler⁸³ yer almaktadır.

5.4. *İsti'malü'l-mürîdîn ve ikâzu't-tâlibîn*

(استعمال المریدین و ایقاظ الطالبین)⁸⁴

Arapça olarak yazılan bu eser yazma nüshalardan biri esas alınarak basılıp çoğaltılmıştır. Risalenin içeriği aynı müellifin *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs* adlı eseriyle birçok noktada örtüşmekle birlikte her iki eser arasında bazı üslup ve ifade farklılıkları mevcuttur.

Eserin elimizdeki nüshasının baş kısmı şöyledir:⁸⁵

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على
رسوله محمد و آله و صحبه اجمعين اما بعد فيقول الفقير الى الله تعالى
خادم الفقراء المریدين المجاهد في سبيل الله المجاور لله بحرم مكة المكرمة

78 Aynı eser, ss. 8-9.

79 Aynı eser, ss. 10-17.

80 Aynı eser, ss. 20-21.

81 Aynı eser, ss. 23-25.

82 Aynı eser, ss. 27-28.

83 Aynı eser, ss. 28-40.

84 Halil Hamdi Dağıstanî, *İsti'malü'l-mürîdîn ve ikâzu't-tâlibîn*, Matbaatü'l-Behiyye, Mısır 1300/1883, 16 s.

85 Dağıstanî, *İsti'malü'l-mürîdîn*, s. 1.

خليل حمدى النقشبندى الخالدى ابن المرحوم الشيخ يحيى الداغستانى
 خليفة الشيخ عبد الله الملكى خليفة الشيخ خالد ضياء الدين البغدادى
 قدس الله سره العزيز هذه رسالة خالدية موضوعة للمريدين الطالبين
 الاشتغال بالطريقة النقشبندية وبيان كيفيتها على الترتيب ...

Eserin bitiminde müstensih tarafından yazılan metnin son kısmı şöyledir:

وهو تأليف من ظهرت فى العالم اسراره و ذاعت بركاته و شاعت اثاره
 العارف بالله تعالى حق المعرفة الشيخ خليل حمدى سلاله المجد و فرعه
 الفاضل الكامل مربي السالكين و حجة العارفين الشيخ يحيى الداغستانى
 مجاور الحرم و منبع الفضل و الكرم و كان طبعه على ذمة مجله الفرع
 الطاهر و الغصن الزكى الزاهر حضرة عبد الله بك و هو بتصحيح العالم
 التحرير المتبحر الفاضل الشهير راشد افندى شيخ رواق الاتراك بالجامع
 الازهر بالمطبعة الهيئة الكائنة بدرس الانسية ادارة كاتبه الفقير الى الله تعالى
 محمد ابوزيد ١٤ شعبان ١٣٠٠ سنة الحجرية

Eserin ilk kısmında Nakşbendî-Hâlidî yolunda müri-
 de telkin edilecek terbiyenin usûlü açıklanmaktadır. Bu
 anlamda ilk etapta insanın on latifeden oluştuğu belirtile-
 rek bunlar açıklanmaktadır.⁸⁶ Daha sonra sırasıyla nefy ve
 isbât zikri,⁸⁷ murâkabe ve çeşitleri⁸⁸ izah edilmiştir. Eserin
 son kısmında Nakşbendî-Hâlidî silsileye⁸⁹ yer verilerek
 Nakşbendî-Hâlidî terbiye usûlünde uygulanan günlük
 zikrin adâb ve erkânı anlatılmıştır.⁹⁰

86 Aynı eser, ss. 2-4.

87 Aynı eser, ss. 4-5.

88 Aynı eser, ss. 5-8.

89 Aynı eser, ss. 8-11.

90 Aynı eser, ss. 11-14.

6. Şeyhleri

Halil Hamdi Efendi kendi eserlerinde iki şeyhe intisabından bahsetmektedir. Bunlardan biri ilk tasavvufî terbiyesini aldığı babası Yahya Efendi diğeri babasının da şeyhi olan Abdullah el-Mekkî'dir. Halil Hamdi Efendi kendi ifadesine göre babasının tavsiyesiyle Abdullah Efendi'ye intisab edip yedi sene tasavvufî eğimine devam etmiştir.

Halil Hamdi Efendi'yi daha iyi tanımak için onun yetişmesinde emeği olan bu iki zât hakkında ulaşabildiğimiz bilgilere burada yer vermek istiyoruz.

6.1. Abdullah el-Mekkî

Elinizdeki eserde derinlemesine incelenmesi gereken konulardan biri olmamakla birlikte Abdullah el-Mekkî'nin köken itibariyle hangi şehirli olduğu konusunda meydana gelen karmaşık durumun biraz olsun aydınlatılması amacıyla bazı hususlara değinmek gerekmektedir. Ulaştığımız kaynakların önemli bir kısmında Abdullah el-Mekkî'nin köken olarak hangi şehirden olduğu konusunda farklı bilgiler vardır. Netice itibariyle söz konusu kaynaklarda onun için üç ayrı memleket nisbesinden bahsedilmektedir:

1. Bazı kaynaklarda ondan "Abdullah el-Erzincanî" şeklinde bahsedilmesinden hareketle Erzincanlı olduğunu iddia eden görüştür. Doğrusu Abdullah Efendi'nin Hâlid el-Bağdadî'den icazet aldıktan sonra belli bir süre Erzincan'da bulunduğu kesin

olarak bilinmektedir. Bununla birlikte onun ailesinin de bu şehrin sakini olduklarına dair somut bir kanıt elimizde mevcut değildir.

2. Abdullah el-Mekkî'nin Molla Hasanogullarından Hüseyin (halk arasında bilinen adıyla Üsin) Hoca'nın atalarından olup babasının mezarının Ordu iline bağlı Kumru ilçesinin Fizme (günümüzdeki adı Damlalı'dır) köyünde olduğu belirtilmektedir.⁹¹ Adı geçen köyde bulunan Abdullah el-Mekkî'nin babasına ait olduğu ifade edilen kabrin fotoğrafları elimizde mevcut olup şahidelerinin yenilenerek günümüz Türkçesiyle yazılması tam tespit yapmayı güçleştirmiştir. Ancak babasının kabrinin burada olduğu kabul edilirse Abdullah Efendi'nin de bu köyden olması gerekir. Fakat henüz elimizde olan veriler bu görüşü kesin olarak kanıtlamaya yetecek düzeyde değildir.
3. Mekkî nisbesinden hareketle Abdullah Efendi'nin Mekkeli olduğu iddiasıdır. Ancak mücavir olarak uzun süre Mekke'de kalanlar da bu nisbet ile anıldığına göre söz konusu görüşün kesin bir kanaat oluşturduğu söylenemez. Zaten yaşadığı dönemde yazılan birçok kaynakta kendisinden mücavir ola-

91 Abdullah el-Mekkî'nin babasının mezarının bulunduğu Fizme'nin Keşlik denilen mevkiindeki Hapan Çayırı adlı yeri vakfettiği belirtilmektedir.

http://www.fizme.com/index.php?option=com_content&task=view&id=35&Itemid=49 (Erişim tarihi: 31.12.2013).

rak bahsedilmektedir. Dolayısıyla onun aslen Mekkeli olduğu görüşü bu bilgilere göre oldukça yayıftır.

Abdullah Efendi'den tasavvufî eğitime başlayıp onun halifesi Yahya Efendi'nin nezaretinde sülûkünü tamamlayan Şiranlı Mustafa Efendi'nin (ö.1316/1899) manzum olarak yazdığı *Silsile*'de Abdullah Efendi'nin adı şöyle geçmektedir:⁹²

*Çü Abdullah gelüb Rûm'dan âna canıyla râm oldı
Ziyalandı gözi gönli nider pes Rûm'a revânı⁹³*

Nakledilen bu mısralara bakıldığında onun Hâlid el-Bağdadî'nin yanına Anadolu'dan gittiği ve tekrar geri dönmeyi arzu etmediği anlaşılmaktadır. Bu bilgilerden hareketle onun Mekke'nin yerli ahalisinden olmadığı görüşü kesin gibidir.

Yukarıda sıraladığımız ihtimal dâhilindeki bilgilere bakıldığı zaman Abdullah Efendi'nin memleketi konusunda yeni araştırmalara ihtiyaç duyulduğu açıkça görülmektedir.

Abdullah el-Mekkî'nin vefat tarihi konusunda da kesin bir kayıt mevcut değildir. Ancak onun silsilesine mensup olan İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak (ö.1969)

92 Aşçı Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları*, c. 2, s. 612; Mehmet Bahattin Efendi (Mehmet Bahattin Yaraş), *Tasavvuf ve Menâkıb*, es-Seyyid Yayınlanmamış Yazma Defter, (es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı Kütüphanesi'nden elde edilen dijital nüsha), s. 390.

93 Özköse, Şimşek, *Altın Silsileden Altın Halkalar*, s. 404.

ile onun şeyhlerine yönelik bazı araştırmalar yapan ve yayınlayan İsmail Hakkı Altuntaş bir eserinde Abdullah el-Mekkî'nin 1311/1894'te vefat ettiğini iddia etmektedir.⁹⁴ İsmail Hakkı Altuntaş'ın bu tarihlemesi aşağıda sıraladığım sebeplerden dolayı hatalıdır:

1. Abdullah el-Mekkî Efendi'nin halifesi Yanyalı Mustafa İsmet Efendi (1216-1289/1806-1872) şeyhinin vefatından sonra Arnavutluk topraklarındaki memleketine, oradan da aldığı manevi işaretle Edirne'ye ve nihayet İstanbul'a gelmiştir. Mustafa İsmet Efendi dostlarının davetiyle geldiği İstanbul'da tasavvufî faaliyetlerine başlamış ve dergâhını 1270/1853'te yaptırmıştır. Burada şeyhlik görevini yürüten Mustafa İsmet Efendi 1289/1872'de vefat etmiştir. 1275/1859 tarihli bir arşiv belgesinde Mustafa İsmet Efendi on yıl önce irşâd icazeti aldığını belirttiği şeyhi Abdullah el-Mekkî'den merhum diye bahsetmektedir.⁹⁵ Dolayısıyla Abdullah Efendi'nin kesinlikle bu yıldan daha önceki bir tarihte vefat etmiş olması gerekir.
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki "Abdullah-ı Mekkî Efendi'nin kızları Hatice ve Emine hanımla-

94 İsmail Hakkı Altuntaş, *Gavsü'l-Azam İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak Sivasî Nakşî-Hâkî Tarikatı ve İlm-i Ledün Sırları*, İstanbul 2007, ss. 526-527.

95 BOA, tarih: 11/L/1275 (Hicrî), dosya no:156, gömlek no:47, fon kodu: A.}MKT.MHM.

ra maaş tahsisi"⁹⁶ ve "Abdullah Necati Efendi'nin üç yüz kuruş maaş tahsisi talebine dair Yaver Derviş Paşa'nın arzısı"⁹⁷ konulu belgelere bakıldığında burada ismi zikredilen Abdullah el-Mekkî isimli zâtın bahsimize konu olan Abdullah el-Mekkî'nin torunlarından biri olduğu ve aynı adı taşıdığı anlaşılmaktadır.⁹⁸

96 BOA, tarih: 21/S/1305 (Hicrî), dosya no: 1056, gömlek no: 82897, fon kodu: İ..DH..

97 BOA, tarih: 26/Z/1309 (Hicrî), dosya no: 64, gömlek no: 102, fon kodu: Y..MTV.

98 Söz konusu belgenin arşiv kataloğunda yer alan "Mekke'de Nakşibendi Şeyhi merhum Abdullah el-Mekkî Efendi'nin oğlu Abdullah Necati Efendi'nin üç yüz kuruş maaş tahsisi talebine dair Yaver Derviş Paşa'nın arzısı" şeklindeki açıklama ifadeleri, cümledeki "mahdumu" (oğlu) kelimesinin hatalı atfından kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü belgeyi okuduğumuzda Abdullah Necati'nin Abdullah el-Mekkî'nin oğlu değil kızı Hatice tarafından torunu olduğu anlaşılmaktadır. Belgenin ilgili kısmının okunuşu şöyledir: "Mekke-i Mükerrerme'de Cebel-i Ebi Kubeys'de kâin tarikat-ı aliyye-i Nakşibendiyye şeyhi merhum Abdullah-ı Mekkî Efendi'nin kerimesi Hadice hanıma ve muma ileyhanın vefatından sonra mahdumu Abdullah Necati Efendi'ye maliye-i hazine-i celilesinden üç yüz kuruş maaş tahsis olunmuş ise de geçende muma ileyhin bilâ veled vukû-i vefatına mebni maaş-ı mezkûrun kendisine tahsisini istirham için şeyh muma ileyhin mahdumu Şeyh Abdullah-ı (Ubeydullah) Mekkî Efendi daileri..." BOA, tarih: 26/Z/1309 (Hicrî), dosya no: 64, gömlek no: 102, fon kodu: Y..MTV.

Metin kısmında alıntıladığımız diğer bir belgede geçen: "Mekke-i Mükerrerme'de Cebel-i Ebu Kubeys'de Tarikat-ı Nakşibendî şeyhi merhum Abdullah-ı Mekkî Efendi'nin hafidi Abdullah Necati Efendi'ye hazine-i celile-i maliyeden mahsus olub muma ileyhin vefatıyla mahlûl kalan üçyüz kuruş maaşın kendisine tahsisi şeyh

3. Ulaştığımız arşiv belgelerine göre Abdullah el-Mekkî Efendi'nin oğlunun adı Ubeydullah el-Mekkî olup bazı belgelerde Abdullah el-Mekkî şeklinde yazılmıştır. Abdullah Necati Efendi Abdullah Mekkî'nin kızı Hatice Hanım'ın oğlu olup çocuğu olmadan (bilâ veled) vefat etmiştir.⁹⁹ Bu sebeple yukarıda bahsedilen İ.H. Altuntaş'a ait eserde başvuru belgelerinde geçen isimlerden dolayı bir karıştırma söz konusudur.¹⁰⁰ Çünkü Altuntaş'ın da kaynak olarak belirttiği ve bizimde aşağıda bir kısmını alıntıladığımız Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgede durum çok açık bir şekilde ifade edilmiştir:

“Mekke-i Mükerrreme'de Cebel-i Ebu Kubeys'de Tarikat-ı Nakşebendî şeyhi merhum Abdullah-ı Mekkî Efendi'nin hafidi Abdullah Necati Efendi'ye

muma ileyin mahdumu Abdullah-ı (Ubeydullah) Mekkî Efendi tarafından istida edilmesiyle...” (BOA, tarih: 27/Z/1309 (Hicrî), dosya no: 37, gömlek no: 2718, fon kodu: BEO.) ifadeleri de yukarıdaki tespitimizi ispat etmektedir.

Ayrıca yukarıdaki her iki alıntının son kısımlarında zikredilen Abdullah isminin Ubeydullah olması gerekir. Abdullah ile Ubeydullah'ın Arapça harflerle yazılışı birbirine benzediği için karıştırma söz konusu olabilir. Abdullah el-Mekkî'nin oğluna ait ismin tespiti için bk. BOA, tarih: 30/C/1312 (Hicrî), dosya no: 111, gömlek no: 75, fon kodu: Y..MTV.

99 BOA, tarih: 26/Z/1309 (Hicrî), dosya no: 64, gömlek no: 102, fon kodu: Y..MTV.

100 Altuntaş, *Gavsü'l-Azam İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak Sivasî*, s. 526.

hazine-i celile-i maliyeden mahsus olup muma ileyhin vefatıyla mahlûl kalan üçyüz kuruş maaşın kendisine tahsisi şeyh muma ileyhin mahdumu Abdullah-ı (Ubbeydullah) Mekkî Efendi tarafından istida edilmesiyle mezkûr mahlûl maaş başkasına verilmemiş ise muma ileyh Abdullah-ı Mekkî Efendi'ye verilmiş olduğu halde zevâya ve tekâyaya mahsus maaşât munhalâtından üçyüz kuruş maaşın tahsisi..."¹⁰¹

Bu belgede geçen "...Muma ileyhin oğlu Şeyh Abdullah-ı Mekkî Efendi..." cümlesindeki "Abdullah" ismi "Ubeydullah" olmalıdır. Çünkü diğer belgelerde Abdullah-ı Mekkî'nin oğlunun adı Ubeydullah olarak kaydedilmiştir. Mesela başka bir arşiv belgesine göre Abdullah el-Mekkî'nin oğlu Ubeydullah Efendi 21 Zilhicce 1311/25 Haziran 1894'te vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra maaşı ve devlet tarafından kendisine tahsis edilen atıyyelerin hem babalarına hürmeten hem de kendileri muhtaç durumda oldukları için oğlu İbrahim, kızları Abbasiye ve Havva'ya verildiği kaydedilmektedir.¹⁰²

101 BOA, tarih: 27/Z/1309 (Hicrî), dosya no: 37, gömlek no: 2718, fon kodu: BEO.

102 BOA, tarih: 29/M/1312 (Hicrî), dosya no: 101, gömlek no: 82, fon kodu: Y..MTV.

Zaten başka bir belgede belirtildiği üzere Abdullah el-Mekkî'nin kızlarının adları Emine ve Hatice'dir. BOA, tarih: 21/S/1305 (Hicrî), dosya no: 1056, gömlek no: 82897, fon kodu: İ..DH..

İbrahim Efendi'nin babasının adının Ubeydullah el-Mekkî oldu-

Aynı belgenin üçüncü varakında “ismi ve şöhreti” başlığı altında şu ifade geçmektedir: “Kibâr-ı Hâcegân-ı tarik-ı Hâlidîyye’den müteveffa Şeyh Abdullah-ı Mekkî’nin mahdumu olup Mekke-i Mükerreme’de kâin dergâh-ı şerif postnişini bulunan Ubeydullah Efendi.”¹⁰³ Aynı başlıkla dördüncü varakta şu ifade geçmektedir: “Mekke-i Mükerreme mücavirlerinden müteveffa Şeyh Abdullah-ı Mekkî’nin mahdumu Ubeydullah-ı Mekkî Efendi”¹⁰⁴

Yine aynı belgenin Ubeydullah Efendi’nin oğlu İbrahim Efendi’nin imzasının olduğu beşinci varakında şöyle yazılmaktadır: “...Büyük pederim kibâr-ı Hâcegân-ı tarik-ı Hâlidî’den Şeyh Abdullah Efendi tarafından tesis ve pederim Ubeydullah Efendi canibinden tevsi ve tamir edilen Mekke-i Mükerreme’de kâin dergâh-ı şerifin...”¹⁰⁵

Yine başvurulmuş Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki diğer belgeye¹⁰⁶ bakıldığında İsmail Hakkı Altuntaş’ın verdiği 1311/1894 ölüm tarihi Abdullah el-Mekkî’nin oğlu Ubeydullah el-Mekkî’nin vefa-

ğunun kaydedildiği diğer bir belge için bk. BOA, tarih: 30/C/1312 (Hicrî), dosya no: 111, gömlek no: 75, fon kodu: Y..MTV.

103 BOA, tarih: 29/M/1312 (Hicrî), dosya no: 101, gömlek no: 82, fon kodu: Y..MTV., vr. 3.

104 BOA, tarih: 29/M/1312 (Hicrî), dosya no: 101, gömlek no: 82, fon kodu: Y..MTV., vr. 4.

105 BOA, tarih: 29/M/1312 (Hicrî), dosya no: 101, gömlek no: 82, fon kodu: Y..MTV., vr. 5.

106 BOA, tarih: 29/M/1312 (Hicrî), dosya no: 101, gömlek no: 82, fon kodu: Y..MTV.

tıyla alakalı olduğu görülmektedir.

4. Abdullah Efendi'nin vefatından sonra Süleyman Kırımî onun tekkesine şeyh olarak tayin edilmiştir. Süleyman Efendi'nin 1269-1276/1852-1859 arasında irşâd faaliyetleri yürüttüğü dikkate alındığında onun şeyhi olan Abdullah Efendi'nin vefatının 1269/1852 tarihinde veya ondan önce gerçekleşmiş olması gerekir.

Yukarıda sıralanan durumları göz önünde bulundurarak araştırmamız neticesinde Abdullah Efendi'nin 1269/1852 senesinde Mekke'de vefat ettiği ve orada defnedildiği sonucuna vardık. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere tekkedeki şeyhlik makamına halifesi Süleyman Kırımî tayin edilmiştir.

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda Abdullah Efendi'nin müritlerinden nakledilen bir vasiyetinin dışında yazılı bir eseri olduğuna dair bilgi mevcut değildir.

Abdullah el-Mekkî Efendi Anadolu'da Hayyat Muhammed Vehbi Erzincanî (ö.1264/1848), Mustafa İsmet Yanyavî (ö.1289/1873), Mustafa Hüdavendî (ö.1310/1892), Mustafa Şiranî (ö.1316/1899) ve Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi¹⁰⁷ (ö.1318/1900) ile Mekke'deki yaşayan Süleyman Kırımî (ö.1276/1859), Yahya Dağıstanî ve Halil Hamdi

107 Edirne Müftüsü Mehmet Fevzi Efendi diye tanınan bu zâtın Abdullah el-Mekkî'nin silsilesine nisbeti için bk. Ömer Yılmaz, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2008, ss. 132-133.

Dağıstanî (ö.1314/1896) gibi halifeleri vasıtasıyla etkili olmuştur.¹⁰⁸

6.2. Yahya Dağıstanî

Halil Hamdi Efendi'nin babası Yahya Efendi'nin doğum ve vefat tarihlerine dair kesin bilgi mevcut değildir. Ancak kardeşi İsmail Bey'in vefatı 1221/1806 olduğuna göre Yahya Efendi'nin bu tarihten önce doğmuş olduğu söylenebilir.

Dağıstan bölgesindeki Rusların baskılarından sonra hicret etmeye karar veren Yahya Efendi kendi ailesi ve tabilerinden oluşan yaklaşık üç yüz kişi (kırk aile) ile birlikte 1258/1842'de Osmanlı'ya sığınmıştır.¹⁰⁹ Hicret etmeleri sebebiyle Yahya Efendi ve babası Nasrullah Efendi'nin memleketlerindeki bazı kıymetli mal varlıklarının¹¹⁰ kendilerine devredilmesi konusunda Osmanlı yönetiminden talepte buldukları¹¹¹ ve bu doğrultuda Tiflis'teki yetkililerle sözü edilen hususlarda yazışmalar ya-

108 Şimşek, "Hâlid el-Bağdadî'nin Abdullah el-Mekkî Vasıtasıyla Anadolu'ya Tesirleri", ss. 409-418.

109 BOA, tarih: 14/L/1273 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 16344, fon kodu: İ..MVL.

110 Yahya Efendi ve babası Nasrullah Efendi'nin Rusya'dan talep ettikleri değerli eşyasına ait miktarın 300 kese olduğu Cidde valiliği tarafından saraya bildirilmiştir. BOA, tarih: 17/M/1263 (Hicrî), dosya no: 60, gömlek no: 99, fon kodu: A.}MKT.

111 BOA, tarih: 19/7/1864 (Miladî), dosya no: 491, gömlek no: 12, fon kodu: HR.TO.

pıldığı kaydedilmektedir.¹¹²

Yahya Efendi bazı kalkışmaların olduğu Kafkas bölgesini karıştırarak buradaki insanlara baskı uygulayan Rusların zulmüne maruz kalmıştır. Belli bir süre devam edip dayanılmaz dereceye ulaşan söz konusu baskıların neticesinde hacca gitme gerekçesiyle memleketinden hicret kararı alan Yahya Efendi ailesiyle birlikte memleketinden ayrılarak 1258/1842’de kurtuluş kapısı olarak görüdüğu Osmanlı’ya sığınmıştır. Osmanlı yönetiminin desteğiyle Yahya Efendi ve ailesi hacca giderek Mekke’ye yerleşmiştir.¹¹³

Yahya Efendi memleketi Dağıstan’dan göç ederek yerleştiği Mekke’de tanıştığı Nakşbendî-Müceddidî yolun Hâlidî koluna mensup Abdullah el-Mekkî vasıtasıyla bu tarikata intisap ederek münzevi bir hayat yaşamaya başlamıştır. Ancak Abdullah Efendi güzel ve gösterişli giysiler giyinen, iyi bir evde ikamet eden ve belli düzeyde dünyevî mal varlığı olan bir zattı. Bu durum sade bir hayata özlem duyan ve böyle bir beklentiyle tasavvufî hayata yönelen Yahya Efendi’de ilk etapta bir tereddüt oluşturmuştu. Fakat Abdullah Efendi’yle görüşmesinde onun hayatına dair bu durumun mahiyetini ve dünya malının insana hangi hâllerde zarar verdiğini açıklayan ifadelerini-

112 BOA, tarih: 19/7/1864 (Miladî), dosya no: 489, gömlek no: 87, fon kodu: HR.TO.

113 BOA, tarih: 14/L/1273 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 16344, fon kodu: İ.MVL.; Rıhtım, “IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler”, ss. 54-55.

le Yahya Efendi söz konusu yargısındaki hatasını anlamıştır. Daha sonra o, üstadının sözü edilen özelliklerine rağmen dünyaya tamah eden veya onunla övünen biri olmadığını ve kendisinin onun tutumlarını yanlış yorumladığını anlayıp tasavvufî eğitimine devam ederek seyir ve sülûkünü tamamlamıştır. Abdullah Efendi artık tasavvufî terbiyesinde kemal derecesine ulaşan müridi Yahya Efendi'ye tarikatta hilafet ve irşat icazeti vermiştir.¹¹⁴

Murad Kazanî'nin ifadesine göre Yahya Efendi kızını veya kızlarından birini kendi müşidi Abdullah el-Mekkî'yle evlendirmiştir.¹¹⁵ Müşidinin sağlığında kendisine hilafet icazeti verilerek görevlendirilen Yahya Efendi şeyhi Abdullah Efendi'nin de Mekke'de ikamet etmesi sebebiyle irşâd faaliyetlerine başlamamıştır. Ancak müşidinin vefatından sonra Yahya Efendi Mekke'de bir tekke oluşturarak irşat faaliyetlerine başlamıştır. Yahya Efendi vefat ettiği tarihe kadar Hicaz bölgesinde ikamet edip burada irşat görevini yürütmüştür.

Yahya Efendi, Mekke'de yedi yıl boyunca yanında kalıp kendisinden tarikat terbiyesi alarak seyir ve sülûkünü tamamlayarak hilafet ve irşad icazeti alan Mustafa Şiranî (Çorumlu Pir) vasıtasıyla Anadolu'da etkili olmuştur. Mustafa Efendi'nin silsilesi halifesi Mustafa Haki Efendi, onun halifesi Sivaslı Mustafa Taki ve onun vefatından sonra da halifesi Sivaslı İhramcızâde İsmail Hakkı

114 el-Kazanî, *Nefâisü's-sânihât*, s. 180.

115 Aynı yer.

(Toprak) Efendi vasıtasıyla günümüze ulaştırılmış ve bugün devam ettirilmektedir.

22 Safer 1278/29 Ağustos 1861 tarihli Osmanlı Arşivi belgesine göre bu sırada Meclis-i Vâlâ¹¹⁶ tarafından Dağıstan muhacirlerinden Abdusettar Efendi, Bekir Ağa ve Fatıma Hanım'ın vefatıyla bakiye kalan 400 kuruş maaştan 100 kuruşunun Yahya Efendi'ye verilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁷

Yahya Efendi'nin bazı tasavvufî konuları içeren *Maksadu't-tâlibîn* adlı Farsça bir eseri vardır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı olan iki yazma nüshasına ulaşabildik.¹¹⁸ Nakşbendî-Hâlidî şeyhi olan Yahya Efendi 1271/1854'te yazdığını belirttiği¹¹⁹ bu eserinde müntesibi olduğu tarikatın usûlü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Oldukça kapsamlı bilgileri ihtiva eden bu eserin giriş kısmından sonra 3 bab ve bu babların her birinde yer alan 18 maksad, bunları müteakip 6 mukaddime ve eserin sonunda yer alan bir hatime yer almaktadır.

116 Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838–1868) Osmanlı Sultanı II. Mahmud tarafından yönetimde gerçekleştirilen düzenlemelerden biri olarak 27 Zilhicce 1253/24 Mart 1838'de Divân-ı Hümâyûn'un yerini doldurmak üzere kurulan bir devlet teşkilatıdır.

117 BOA, tarih: 22/S/1278 (Hicrî), dosya no: 452, gömlek no: 20214, fon kodu: İ..MVL.

118 Yahya Dağıstanî, *Maksadu't-tâlibîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2363, (59 vr.), Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2298, (46 vr.).

119 Aynı eser, Hacı Mahmud Efendi, no: 2363, vr. 2a.

7. Tesirleri

Halil Hamdi Efendi memleketinden hicret ettikten sonra pašalık ve idari görevleri için ayrılışları dışında Mekke'de ikamet etmiştir. Bu sebeple dünyanın değişik bölgelerinden hacca gelen insanlar onunla tanışıp görüşmüştür. Görüştüğü insanların bazıları tasavvufî terbiye almak için kendisine intisap etmiş, bir kısmı ise zaten başka bir şeyhe müntesip olduğu için onu kendine sohbet şeyhi olarak kabul etmiştir. Hem kendisinden tasavvufî terbiye alıp seyir ve sülûkünü tamamlayan kişilere hem de diğerlerinden bazısına tarikatta irşâd ve halifelik icazeti vermiştir. Onun halifesi olan kişiler Anadolu, Endonezya, Malezya, Yemen, Mali, Semerkant, Kırım, Balkanlar ve Orta Doğu'daki bazı ülkeler olmak üzere dünyanın pek çok bölgesine yayılmıştır.

Osmanlı topraklarından Hicaz'a giden birçok âlim ve mutasavvıf Halil Hamdi Efendi'yle görüşmüşlerdir. Hatta o Anadolu'dan hacca gelerek Mekke'de kendisini ziyaret edip sohbetine katılan kişilerden bir kısmına halifelik ve irşâd icazeti vermiştir. Bunlar arasında kendisinin pirdaşı olan Şiranlı Mustafa Efendi'nin de halifesi olan Mustafa Haki, Hacı Halil Dımeşkî (Şam), Ahmed Hüsameddin Rökkâlî, Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü gibi zâtların isimlerini sıralamak mümkündür. Adları zikredilen bu şeyhlerin hayat hikâyelerini kısaca vermemiz bağlam açısından uygun olacaktır.

7.1. Hacı Halil Dımeşki

Hacı Halil Efendi 1242/1827'de Afyonkarahisar'ın Aziziye ilçesine bağlı Dereköy'de doğmuştur. Ailesinin Afyon'a Yozgat'tan geldiği belirtilmektedir. 13 yaşında ilim tahsili için Bolvadin'e gidip üç yıl burada, yedi yıl Konya'da, on üç yıl İstanbul'da ve beş yıl Mısır'da öğrenim görmüştür.¹²⁰ Mısır'da aldığı ilmî icazetlerle üç yıl Kahire'deki el-Ezher'de müderrislik yaptığı rivayet edilmektedir.

Halil Efendi Mısır'daki müderrislik görevini müteakip Hicaz'a giderek Mekke'de Halil Hamdi Paşa'ya intisab edip ondan yedi yıl tarikat terbiyesi almıştır. Sülûkünü tamamladıktan sonra mürşidi tarafından tarikatta hila fet ve irşâd icazeti verilerek Şam'a (Dımeşk) gönderilmiştir. Mürşidi tarafından görevlendirilerek Şam'a gelen Hacı Halil Efendi burada uzun süre ikamet ettiği için Dımeşki nisbesiyle de anılmaktadır. Şam'da bulunduğu sırada Muhammed el-Hânî'nin (ö.1279/1862) kızıyla evlenmiştir.¹²¹

Hacı Halil Efendi bir müddet Şam'da Muhammed Hani Tekkesinde şeyhlik görevini yürütmüştür. Ancak Cemal Paşa'yla aralarında anlaşmazlık meydana gelmesi

120 Halil Eren Yıldırım, *Âşık Yoksul Derviş'in Şiirlerinde Dinî-Tasavvufî Unsurlar*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2007, s. 354.

121 Bu çalışmamdan haberdar olan ve Halil Efendi'nin muhibbi olan Hasan Şen tarafından şahsıma gönderilen fotoğrafın alt kısmında Arapça olarak yazılmış ve eşinin adının da Emine olduğu kaydedilmiştir.

sebebiyle Trablusgarb'a sürgün edilmiş ve oradan da Eskişehir'e bağlı İncehisar'a gönderilmiştir. Burada üç yıl kaldıktan sonra Bursa'da ikamete mecbur edilmiştir. Ömrünün son yıllarında Afyon'a gelerek burada Mevlvî şeyhliğini yaptıktan sonra Karacalar Köyüne gelip yerleşmiştir. Karacalar köyünde Kadirî Tarikatının Hüseyinî Kolu'nun şeyhliği kendisine nisbet edilmektedir.

Hacı Halil Efendi 1324/1907'de Karacalar köyünde vefat etmiş ve burada defnedilmiştir. Onun vefatından dört yıl sonra kabrinin olduğu yerde türbe yapılmıştır. Onun türbesi günümüzde halk tarafından sıklıkla ziyaret edilen mekânlardan biridir.¹²²

7.2. Mustafa Haki Tokadî

Mustafa Haki Efendi 272/1855'te Tokat'ta doğmuştur. Babası Abdullah Efendi dinî tahsili olan bir zât olup Tokat'ın merkezindeki Ali Paşa Camii'nde imamlık yapmıştır. Mustafa Haki Efendi çocukken babasının yönlendirmesiyle Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek hafız olmuştur. Hıfzının ardından ilmî eğitimine başlayan Mustafa Efendi memleketi Tokat'taki çeşitli medreselerde birçok hocadan dersler tahsil etmiş ve icazetler almıştır.

İlim tahsil ederken bazen babasının yerine Ali Paşa

122 Abdulhalim Durma, *Evlîyalar Şehri Afyonkarahisar*, Amasya 2009, s. 125-126; İrfan Görkaş, "Bir Düzeltme ve Ehl-i Beyt Sevdalısı Hak Halili (1823-1907)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Ankara 2003, sayı: 26, ss. 279-282.

Camii'nde imamlık yapan Mustafa Haki Efendi kıraati ve sesi çok güzel olduğu için "melek hafız" lakabıyla anılmış ve halkın teveccühünü kazanmıştır.¹²³

Zahirî ilimlere dair öğreniminin ardından manevi sahada kendini geliştirmek için arayışa geçmiş ve Şiranlı Mustafa Efendi'ye intisab ederek tasavvufî terbiyesini almıştır. Mürşidi Şiranlı Mustafa Efendi hayattayken Mustafa Haki Efendi hac esnasında Halil Hamdi Efendi'yi ziyaret ederek kendisiyle sohbet etmiştir. Sohbet esnasında Mustafa Efendi'ye teveccühle nazar eden Halil Hamdi Efendi onun manevi açıdan güçlü bir yapıya sahip olduğunu ifade ederek kendisinin yetişmesine vesile olan Şiranlı Mustafa Efendi'ye memnuniyet ve övgülerini ifade eden bir mektup yazmıştır. Söz konusu bu mektubunda kendisinin de Mustafa Haki Efendi'ye hilafet ve irşâd icazeti verdiğini belirtmiştir.¹²⁴

Mustafa Haki Efendi İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra bir dönem (1908) Meclis-i Mebusan'a Tokat mebusu olarak seçilmiştir. Haki Efendi mebusluk görevinden sonra Tokat'a dönmemiş İstanbul'da ikamet etmiştir. Bir dönem üyeliğini de yaptığı Meclis-i Meşâyih tarafından İsmet Efendi Dergâhı (Yanyalı Mustafa İsmet) postnişinliği (tekke şeyhliği) Mustafa Haki Efendi'ye tevdi edilmiş ve o vefatına kadar sözü edilen tekkede ikamet etmiştir.

Mustafa İsmet Efendi Tekkesi'nin vakfiyesine binaen

123 Özköse, Şimşek, *Altın Silsileden Altın Halkalar*, s. 411.

124 Yaraş, *Tasavvuf ve Menâkıb*, s. 364.

İsmet Efendi'nin silsilesinden gelen Ali Bezzâzî'nin (ö.1332/1914) halifesi Ahıskalı Ali Haydar (soyadı: Gürbüzler) Efendi (ö.1960) sözü edilen tekkenin şeyhliğinin kendisine verilmesi gerektiğini belirterek yapılan uygulamaya itiraz etmiş ve onun bu talebi saray tarafından kabul görmüştür. Ancak Mustafa Haki Efendi yapılan itirazlara rağmen şahsına tevdi edilen bu görevin hususiyetini gerekçe göstererek vefatına kadar tekkeden ayrılmamıştır.¹²⁵

Mustafa Haki Efendi 1338/1920'de hastalanıp İstanbul'da vefat etmiştir. Cenaze namazı kalabalık bir cemaatle kılınarak naaşı Fatih Camii haziresine defnedilmiştir.¹²⁶ Mustafa Haki Efendi'nin silsilesi halifesi Sivaslı Mustafa Taki ve onun vefatından sonra halifesi Sivaslı İhrâm-cızâde İsmail Hakkı (Toprak) Efendi vasıtasıyla silsilesi devam ettirilerek günümüze kadar ulaştırılmıştır.¹²⁷

7.3. Ahmed Hüsameddin Rükûkâlî

Ahmed Hüsameddin Efendi 1264/1848'de Dağıstan'ın Tabasaran bölgesindeki Rükûkâl beldesinde doğmuştur. Tasavvufî eğitimine Abdullah Dihlevî'nin halifesi olan babası Muhammed Said Efendi (ö.1286/1870) vasıtasıyla

125 Özköse, Şimşek, *Altın Silsileden Altın Halkalar*, ss. 412-413.

126 Mustafa Haki Efendi'nin cenazesinin Fatih Camii haziresine defnedilmesi konusunda alınan iznin arşiv kaydı için bk. BOA, tarih: 25/R/1338 (Hicrî), dosya no: 17, gömlek no: 60, fon kodu: İ..DUİT.

127 Silsilenin tamamı için bk. Özköse, Şimşek, *Altın Silsileden Altın Halkalar*.

başlayıp sülûkünü tamamlayarak ondan tarikatta hilafet ve irşâd icazeti almıştır. Babası vasıtasıyla bağlı olduğu Nakşbendî silsilesi *Zübdetü'l-merâtib* adlı eserinde kayıtlıdır.¹²⁸ Muhammed Said Efendi 1277/1860'da oğlu Ahmed Hüsameddin Efendi'yle birlikte hacca gitmiştir. Hicaz'da on yıl kadar kaldığı rivayet edilen Muhammed Said Efendi'nin Kutkaşanlı (Qebele) Yahya Bey (Yahya Dağıstanî) ile görüştüğü kaydedilmektedir.¹²⁹ Mekke'de buldukları sırada Ahmed Hüsameddin Efendi'nin babası vefat etmiştir. Kendisi Medine'ye gidip burada bir müddet kaldıktan sonra tekrar Mekke'ye dönmüştür. Burada şeyhlik yapan hemşerisi Halil Hamdi Efendi'yle görüşmüş ve ondan Nakşbendî-Hâlidî usûlüne göre hilafet ve irşâd icazeti almıştır.¹³⁰

Hac dönüşünde oldukça sıkıntılı günler geçirmiştir. Mecburi ikametle birçok yerde kalmıştır. Bu süreçte onun hayatının çeşitli dönemlerini geçirdiği yerlerden bir kısmı şunlardır: İstanbul, Denizli, Uluborlu, Sivrihisar, Ankara, Bursa, Trablusgarp ve Balıkesir. Hayatının son zamanlarını geçirdiği İstanbul'da hastalanan Ahmed Hüsameddin Efendi 1343/1925'te aynı yerde vefat etmiş ve Edirnekapı

128 Ahmed Hüsameddin Rükâî, *Zübdetü'l-merâtib*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul 1341/1923, ss. 66-69.

129 Ahmed Hüsameddin Rükâî, *Mevâlid-i Ehl-i Beyt*, s. 137.

Mevâlid-i Ehl-i Beyt'i yayına hazırlayanlar tarafından aynı yerde Kırmızı Süleyman Efendi'nin oğlu Abdullah el-Mekkî ile de görüştüğü ifade edilmektedir.

130 Ahmed Hüsameddin, *Mevâlid-i Ehl-i Beyt*, s. 137; Turan Alptekin, "Ahmed Hüsameddin", *DİA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 91.

mezarlığına defnedilmiştir.¹³¹ Ancak 1971’de bölgede gerçekleştirilen bir yol yapım çalışması nedeniyle ailesinin bilgisi ve izni doğrultusunda Ahmed Hüsameddin Efendi’nin mezarı Kozlu Mezarlığı’na nakledilmiştir.¹³²

Birçok kişi dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamakla birlikte Hicaz’da ikamet eden Ahmed Hüsameddin Efendi’yi ziyaret ederek ona intisab etmişlerdir. O kendisinden tasavvufî terbiye alarak sülûkünü tamamlayıp yetişen müritlerine tarikatta hilafet ve irşâd icazeti vermiştir.¹³³

Ahmed Hüsameddin Efendi’nin Tabakât, Tefsir ve Tasavvuf alanlarına dair bir kısmı Arapça ve bazıları da Türkçe olarak yazılmış birçok eseri vardır.¹³⁴ Üretken bir müellif olan Ahmed Hüsameddin Efendi’nin yazma ha-

131 Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 2306, c. 2, ss. 135-142.

132 Alptekin, “Ahmed Hüsameddin”, ss. 90-92; Turan Alptekin, *Seyyid Ahmed Hüsâmeddin: Eserleri ve Nakşibendi Öğretinin Kökleri*, Demos Yayınları, İstanbul 2007, s. 17; Zeynep Şeyma Kutluca, *Ahmed Hüsâmeddin Dağıstani’nin Zübdetü’l-Merâtib İsimli Eseri (İnceleme ve Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, ss. 2-6.

133 Ahmed Hüsameddin Efendi’nin halifelerinin isimleri için bk. Kutluca, *Ahmed Hüsâmeddin Dağıstani’nin Zübdetü’l-Merâtib İsimli Eseri*, ss. 5-6.

134 Ahmed Hüsameddin Efendi’ye ait eserlerin isimleri için bk. Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. 2, s. 138; Alptekin, *Seyyid Ahmed Hüsâmeddin: Eserleri ve Nakşibendi Öğretinin Kökleri*, ss. 18-24; Alptekin, “Ahmed Hüsameddin”, s. 92; Kutluca, *Ahmed Hüsâmeddin Dağıstani’nin Zübdetü’l-Merâtib İsimli Eseri*, ss. 9-19.

lindeki bazı eserleri aynen veya çevrilerek oğulları Ali Rıza, Musa Kazım Öztürk ve kızı Fatımatüzzehra tarafından neşredilmiştir.¹³⁵

7.4. Balabanî Hasan Hüsni Üsküdarî

Balabanî Hasan Hüsni Üsküdarî¹³⁶ ikamet ettiği İstanbul'da ve diğer bazı yerlerde zâhirî ve bâtınî ilimleri tahsil etmiştir. İlk Nakşebendî icazetini Ali Behcet Efendi vasıtasıyla Yekdest Ahmed Efendi'ye (ö.1119/1708) uzanan Müceddidî silsileye mensup Üsküdarlı İsmail Hakkı Efendi'den alan¹³⁷ Hasan Hüsni Efendi daha sonra Mekke'de ziyaret ettiği Müceddidî-Hâlidî silsilenin şeyhlerinden Halil Hamdi Efendi'ye intisab edip ondan icazet aldığını belirtmektedir.¹³⁸ Hasan Hüsni Efendi 1347/1928'de ikamet ettiği İstanbul'da vefat etmiş ve Karacaahmed Mezarlığı'ndaki Şehitliğe defnedilmiştir.¹³⁹

135 Alptekin, "Ahmed Hüsameddin", s. 91.

136 Hasan Hüsni Efendi'nin adı bazı eserlerde Hüseyin Hüsni şeklinde verilmiştir. Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: 19. Yüzyıl*, s. 565.

137 Vassaf, *Sefîne-i Eoliyâ*, c. 2, ss. 212-213.

138 Abdurrezzak Tek, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Şeyh Portresi: Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsni Efendi ve Tasavvuf Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2007, c. 16, sayı: 2, s. 157.

139 Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Eoliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 2306, c. 2, ss. 212-213; Tek, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Şeyh Portresi: Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsni Efendi ve Tasavvuf Anlayışı", ss.

Hasan Hüsnü Efendi'nin *Nesemât-ı Rûhâniyye*, *Burhânü's-Sâlikîn* gibi tasavvufî görüşlerini açıkladığı eserlerinin yanı sıra *Mirâtü'l-Ebrâr*, *Behcetü'n-Nâm* gibi mutasavvıfların hayatlarından bahseden eserleri ve bir de şiirlerini içeren *Divançe'si* vardır.¹⁴⁰

157, 159.

140 Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. 2, s. 213; Tek, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Şeyh Portresi: Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü Efendi ve Tasavvuf Anlayışı", ss. 159-160.

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

Halil Hamdi Efendi'nin tasavvufî görüşleri genel olarak mensubu olduğu Nakşbendî-Müceddidî silsilenin Hâlidî koluna mensup kendisinden önceki şeyhlerin çizgisini yansıtmaktadır. Özellikle onun Nakşbendîliğin esasları, letâif, murâkabe, seyir çeşitleri ve râbıta gibi görüşlerinde Müceddidî silsilenin pîri olan İmam-ı Rabbânî'nin tasavvuf anlayışını benimsediği açıktır. Dahası o eserlerinin bazı bölümlerinde kendi görüşlerini açıklarken isim vererek İmam-ı Rabbânî'ye atıf yapmıştır. Hatta eserlerinin bir kısmında kendisinin açıkladığı konuyu anlatan İmam-ı Rabbânî'nin bazı mektuplarından seçtiği metinleri Osmanlı Türkçesine veya Arapçaya çevirerek iktibas etmiştir.¹ Bazı konularda ise isim vererek veya vermeden silsiledeki diğer şeyhlerin görüşlerinden yararlanmıştı. Dolayısıyla ortaya çıkan bu durum onun kendine ait yorumları olmakla birlikte müntesibi olduğu tarikatın geleneği-

1 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, ss. 25-28.

ne samimiyetle bağlı olduğunu açıkça göstermektedir.

Halil Hamdi Dağıstani'nin tasavvufî görüşlerinin açıklandığı konu başlıklarını belirleme ve sıralama yaparken bir bütünlük sağlamaya çalıştım. Bu bağlamda onun eserlerinin farklı kısımlarında yer alan görüşlerini tespit ve tasnif edip konu itibariyle ilişkili olanları bir araya getirmeğe yöneldim. Böylece onun tasavvufî anlayışını veya diğer bir deyişle müntesibi olduğu Nakşbendî-Müceddidî ekolün Hâlidî koluna ait usûlü ile diğer bazı tasavvufî meselelerle alakalı görüşlerini belli bir düzen içinde ortaya koymaya gayret ettim.

1. Nakşbendiyyenin Usûlü

Halil Hamdi Efendi müntesibi olduğu tarikatın geleneklerine bağlı olduğunu vurgulamaktadır. O silsilesini dayandırdığı Nakşbendî-Hâlidîliğin sülûktaki usûl ve adabına dair görüşlerini genellikle Osmanlı Türkçesiyle yazdığı *İrşâdu'r-râğibîn*, Arapça olarak kaleme aldığı *Selâse reşehât* ve *İsti'mâlü'l-mürîdîn* ve *İsti'mâlü'l-mürîdîn ve ikâzu't-tâlibîn* adlı eserlerinde açıklamaktadır. Dolayısıyla onun tasavvufî görüşlerinin tespitinde temel başvuru kaynaklarımız sözü edilen eserler olacaktır.

İnsanların manevi açıdan durumlarını tahlil eden Halil Hamdi Efendi bu açıdan onları nâkıs (eksik) ve kâmil (olgun, tam) şeklinde iki kısımda değerlendirir. İnsan-ı kâmil şeriatın hakikatinin zirvesine tarikat ve hakikatle ulaşarak nebîlerin vârisi olur. İnsan-ı kâmilin iki yönü vardır: Biri şeriatla temsil edilen zâhir (dış boyut)

diğeri ise tarikat ve hakikati içeren bâtın (iç boyut) yönüdür. İnsan zâhirî boyutu yazılı kaynaklardan okuma veya öğretimle elde edilebilmesine karşın bâtınî veya derunî boyutun incelikleri ve zevkine ancak bir mürşid-i kâmil veya onun vazifelendirdiği bir usta rehberin gözetiminde yapacağı nefis terbiyesiyle ulaşabilir.²

Şeriat ve tarikat ilişkisi tasavvufî hayat açısından dikkat çekilen hususlardan biridir. Halil Hamdi Efendi'ye göre Nakşbendîlikte şeriat ve sünnete titizlikle uyulduğu, bidatlerden kaçınıp ruhsatlarla değil azimetle amelin tercih edildiğini belirtmektedir.³ Ona göre müntesibi olduğu Nakşbendî-Müceddidî silsilenin Hâlidî kolunun usûlü - diğer bazı Nakşbendî-Müceddidî şeyhlere ait eserlerde de zikredildiği gibi - dört esastan oluşmaktadır:⁴

1. Zikir yani ism-i zât ile nefy ve isbât zikridir.
2. Kâmil mürşidin sohbeti, ona muhabbetle bağlanmak ve râbîta yapmaktır.
3. Hz. Peygamber(s)'in sünnetine tâbi olup övülen ahlâkla muttasıf olmak ve kötü bidatlerden kaçınmaktır.
4. Murâkabe ve teveccühtür.

Şimdi genelde Müceddidî-Hâlidîler özelde bu çalışmanın odağını oluşturan Halil Hamdi Efendi tarafından

2 Halil Hamdi Dağistanî, *er-Risaletü'l-münazzame*, vr. 2b-3a.

3 Halil Hamdi Dağistanî, *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 13-14.

4 Halil Hamdi Dağistanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 6.

tarikât anlayışının temelleri olarak değerlendirilen bu dört rüknü onun görüşleri doğrultusunda açıklayalım.

1.1. Zikir

Zikir (ذکر) (çoğulu: ذکائر) kökünden türetilmiş Arapça bir kelime olup hatırlama, anma ve hatırında tutma gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁵ Tasavvuf terimi olarak çeşitli kelime ve usûllerle Allah'ın dışındakiler bırakılarak sadece O'nun anılmasına zikir denir.⁶ Zikir hem kelime hem de terim anlamlarıyla Kur'an-ı Kerim'deki pek çok âyet-i kerimede geçmektedir. Bunlardan birkaç örnek şöyledir: "Allâh'ı çok anın ki, başarıya eresiniz."⁷ "Ayakta dururken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı ananlar..."⁸ "Öyleyse siz beni anın ki, ben de sizi anayım..."⁹ Burada sadece birkaç alıntılanan zikir kelimesinin geçtiği âyet-i kerimeler onun hem kelime hem terim anlamlarını içermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber(s)'in hadis-i şeriflerinde de zikir konusu önemli bir yer tutmaktadır. Mesela bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber(s) şöyle

5 İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut 1990, c. 4, ss. 308-309; Asım Efendi, *Kamûs Tercemesi*, (Tıpkı Basım), İstanbul 1304 H., c. 2, ss. 346-347.

6 Ebu Bekir Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, tahk.: Mahmud Emîn en-Nevâvî, 2. bs., Mektebetu'l-Külliyati'l-Ezheriyye, Kahire 1980, s. 123.

7 Cuma, 62/10.

8 Alu İmran, 3/191.

9 Bakara, 2/152.

buyurmaktadır: “Zikrin en üstünü lâ ilâhe illa’llahdır.”¹⁰ Görüldüğü üzere bu hadis-i şerifte kelime-i tevhîd zikrinin faziletine dikkat çekilmektedir.

Tasavvufî hareketler veya diğer bir deyişle tarikatların zikri icra ediş şekilleri birbirinden farklı ve çeşitlidir. Zikir tarikatlarına göre sesli veya sessiz, ayakta veya oturarak, durarak veya hareket ederek, müzik aletleri ve ilahi eşliğinde veya hiçbir dış alet olmadan, ferdî veya toplu şekilde vs. farklı tarzlarda icra edilen bir uygulamadır. Ayrıca her tarikatın hem ferdi hem toplu zikirleri olup bunlar da yukarıda belirtildiği gibi farklı şekillerde icra edilebilmektedir. Söz konusu zikirlerdeki sayılar da oldukça önemlidir. Zikirde sayının ne kadar olacağı, belirlenen miktarda zikrin nasıl icra edileceği, hangi aşamada sayının değiştirileceği gibi hususlarda tarikat şeyhlerinin kendilerine has farklı usûl ve uygulamaları mevcuttur. Hatta bazen aynı tarikatın çeşitli coğrafi bölgelerde veya tarihî dönemlerde yaşayan şeyhlerinin farklı uygulamaları olabilmektedir.

1.1.1. İsm-i Zât Zikri

Nakşebendî-Müceddidî silsilenin Hâlidî yoluna intisab eden sâlike telkin edilen ilk zikir ism-i zât yani “Allah” lafzıdır. Bu zikrin yapılışı şöyledir: Sâlik kalp latifesine yönelip gözlerini yumarak dilini üst damağına yapıştırır

10 Ebu Bekir Ahmed el-Beyhakî, *Şu’abu’l-îmân*, tahk.: Muhammed Said el-Besyûnî, Daru’l-Kütübi’l-İlmiye, Beyrut 1410 H., c. 4, s. 90.

ve kalp diliyle “Allah! Allah!..” diyerek mürşidi tarafından kendisine telkin edilen sayıda zikreder.¹¹ Sâlik telkin edildiği şekilde Allah lafzını zikrederken en az her yüz defasında: اَللّٰهُ اَنْتَ مَقْصُوْدِيْ وَ رِضَاكَ مَطْلُوْبِيْ “Allah’ım! Kasdım Sen ve talebim Senin rızandır.” Diyerek o sırada herhangi bir şekilde kalbine zuhul eseri olarak dünyevî maksat bulaşmışsa kalbini ondan arındırır.¹²

Sonra sâlik intisab ettiği mürşidinin telkiniyle letâif merhalelerinin (*kalp, ruh, sır, hafi, ahfa, nefsi-nâtika*) birinden diğerine geçerek her birine ait zikirleri yapar. Sâlik latifelerin hepsini geçmesi hâlinde onların zikirlerini yerine getirmiştir. Böylece sâlik zikri bütün bedenine yaymış olur ki, buna zikr-i sultanî denir.¹³ Ulaşılan bu durum Allah’ın zikriyle sağlanmış tam bir huzur hâlidir.

İsm-i zât zikrinde sâlikin kendi kalbine yönelmesi ve onun vasıtasıyla da Allah’a teveccüh etmesi gerekir. Burada maksat لا “lâ” lafzıyla sâlikin kendinin ve diğer varlıkların nefyini mülâhaza ederek اِلَّا اللهُ “illâ’llâh” ile sadece Allah’ın varlığını isbât etmesidir. Bu uygulamaya vukuf-i kalbî (*kalbin anlaması*) tabir edilip onun neticesinde kalpten bütün hâtırların atılmasına da nigâh-daşt¹⁴ denir.¹⁵

11 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu’r-râğibîn*, s. 6; a.mlf., *Selâse reşehât min ma’rifeti’n-nefs*, vr. 6b.

12 Halil Hamdi Dağıstanî, *İsti’mâlü’l-mürîdîn*, s. 12.

13 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu’r-râğibîn*, s. 6; a.mlf., *Selâse reşehât min ma’rifeti’n-nefs*, vr. 7b.

14 Nigâhdâşt (نگاه داشت): Nakşbendîlerin kelimât-ı kudsiyye dedikleri on bir esastan biridir. Farsça bir kelime olan nigâhdâşt koruma (muhafaza etme) anlamında kullanılmaktadır. Nakşbendîlikte

Çünkü kalp Allah'ın nazargâhıdır ve onun bütün alakalardan kurtarılması ve bütün diğer düşüncelerden arındırılması (*tasfiye-i kalb*) gerekir.

Yukarıda açıklandığı şekilde yapılan ism-i zât zikrinin sâlik üzerindeki etkisi yavaş bir seyirde görüldüğü zaman mürşidi ona habs-ı nefes (*nefesi tutmak*) zikrini telkin eder. Ona göre bu uygulama Hz. Hızır^(s) tarafından üveysî bir şekilde Nakşbendîliğin öncü pirlerinden biri olan Abdulhâlik Gucdüvânî'ye (ö.575/1179) öğretilmiştir. Nakşbendî usûlüne göre habs-ı nefesle (*nefesi tutarak*) yapılan zikirde sayının tek olması esastır. Sıralama üçten başlayarak yirmi bire kadar uzatılır. Özellikle bu uygulamada bir nefesle yapılan zikrin sayısının yirmi bire ulaştırılması önemlidir. Eğer sâlik bunu yaptığı hâlde seyir açısından faydasını göremiyorsa o zaman onun amelinin sıhhatinde bir sorun var demektir. Bu sebeple sâlik yeniden âdâbına uygun şekilde üçten başlayarak yirmi bire varıncaya kadar habs-ı nefesle (*nefesini tutarak*) zikretmelidir.¹⁶

murâkabe ve teveccüh halinde zikir yapılırken Hakk'ın dışındaki her şeyin (mâsivâ) kalpten silinmesi, Hakk'ın ispatıyla hatıra Hak'tan başka hiç bir nesnenin getirilmemesidir. Mehmed Emin Tokâdî, *İrşâdü's-sâlikîn*, Çorum Hasanpaşa Yazma Eser Ktp., no: 772/5, vr. 39b.

15 Halil Hamdi Dağıştanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 7.

16 Aynı yer.

1.1.2. Neyf ve İsbât Zikri

“Neyf ve isbât zikri”ne gelince sâlik nefesini içine çekerek göbeğinin altına hapsedip hayal diliyle لا اله الا الله “lâ ilâhe illa’llâh” der. Bunun yapılışı şöyledir: لا “lâ” lafzını sırrından dimağına (*şuur*) kadar çıkararak اله “ilâhe” kelimesini hayal ile dimağından sağ omuzuna indirip لا اله الا الله “illa’llâh” lafzını hayal ile omuzundan aşağı diğer latifelere (*kalp, ruh, sır, hafî, ahfa*) sirayet ettirir ve kalbe şiddetle vurur. Böylece zikrin verdiği sıcaklık (*hararet*) diğer latifelere tesir edip sâlik nefesi darlaşacak kadar üç, beş, yedi şeklinde tekli sayılarda zikreder ve dokuza gelince nefesi salıvereceği sırada مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ “Muhammed Allah’ın Resûlüdür” kelimelerini hayal ederek kalbine çekip içinden: إِلَهِي أَنْتَ مَقْصُودِي وَرِضَاكَ مَطْلُوبِي “Allah’ım! Kasdım Sen ve talebim Senin rızandır.” Diyerek iltica etmelidir. Buna “bâz-geşt”¹⁷ de denir. Mürit bu şekilde mürşidinin telkinlerine uyarak yapması gereken hareketleri uygular.¹⁸ Neyf ve isbât zikrini tekil sayılarda yapmak Nakşbendî mürşitlerinin uygulamalarına dayanır ve buna vukûf-i adedî

17 Bâz-geşt (بازگشت) sözlükte dönüş, geri dönme anlamında kullanılan Farsça bir kelimedir. Nakşbendî usûlünde zikir esnasında kalbe gelen (*havâtır*) ve Allah’tan başka onda mevcut olan her şeyin (*masiiva*) atılmasıdır. Diğer bir izahla sâlikin yaptığı zikir esnasında “lâ ilâhe” derken havâtırın bütünüünü gönlünden silip “illa’llâh” dediğinde “Allah’ım! Kasdım Sen ve talebim Senin rızandır.” Sözüünün manasını mülâhaza etmesidir. Mehmed Emin Tokâdî, *Şerh-i Kelimât-ı Hâcegân*, Millet Ktp., Ali Emîrî Şer’iyye, no: 832, vr. 15a.

18 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu’r-râğibîn*, s. 6-7; a.mlf., *İsti’mâlü’l-mürîdîn*, s. 4; a.mlf., *Selâse reşehât min ma’rifeti’n-nefs*, vr. 7b-8a.

(sayının bilgisi) denir.¹⁹

Neyf ve isbât zikrini bütün letâifi kapsayacak şekilde yapınca kelime-i tayyibe (لا اله الا الله) mülâhazası *لَا مَقْصُودَ إِلَّا* الله “Allah’tan başka kastedilen yoktur”, *لَا مَعْبُودَ إِلَّا* الله “Allah’tan başka tapılan/ibadet edilen yoktur.” ve *لَا مَوْجُودَ إِلَّا* الله “Allah’tan başka mevcut (hakiki varlık sahibi) yoktur.” Anlamalarını da kapsayacak şekilde zikredilir.²⁰

1.1.3. Hatm-ı Hâcegân

Nakşbendîlerin toplu olarak (birden çok kişinin katılımıyla) gerçekleştirdikleri zikirdir. Katılanların durumuna göre büyük ve küçük hatme şeklinde iki tür uygulaması vardır.²¹

Söz konusu bu zikir halkasına katılmak isteyen müritler abdestli olmalıdırlar. Nakşbendî-Hâlidîlerin genel görüşlerine göre kendi tarikatlarına intisab etmemiş bir kişi Hatm-ı Hâcegân’a katılmamalıdır. Hâlid el-Bağdadî’nin ortaya koyduğu tarikat adâbı bunu gerektirmektedir. Çünkü Hâlidîlik’te adâb çok önemlidir. Henüz Nakşbendî-Hâlidî terbiyesini almaya başlamamış kişiler adâbı bilemedikleri için ortamın manevi havası bundan etkilenbilir.

19 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu’r-râğhibîn*, s. 7; a.mlf., *İsti’ mâlü’l-mürîdîn*, s. 5; a.mlf., *Selâse reşehât min ma’rifeti’n-nefs*, vr. 8a.

20 Halil Hamdi Dağıstanî, *Selâse reşehât min ma’rifeti’n-nefs*, vr. 7b-8a.

21 Reşat Öngören, “Hatm-ı Hâcegân”, *DİA*, c. 16, s. 477.

Hatm-ı Hâcegân'da zikirlerin sayısı geçmişte olduğu gibi günümüzde de genellikle 100 adet küçük taşla belirlenir. Zikir halkasına katılanların sayısal durumuna göre bu 100 adet taş dağıtılır. "Estağfirullah" ve "Fatiha" zikri hariç diğerlerinde sayıyı belirlemek için bu taşlar kullanılır. Büyük hatmede İnşirâh Sûresi'ni bilmeyenlere taş verilmaz. İnşirah Sûresi'ni bilenlere 79 taş dağıtılır. İnşirah Sûresi zikrinden sonra İhlâs-ı Şerif okunmadan önce kalan 21 adet taş tekrar dağıtılır. Küçük hatmede ise Fatiha-i Şerif'ten sonra 100 adet taş dağıtılır ve son salavât-ı şeriften sonra toplanır.

Nakşbendî-Hâlidî usûlüne göre Büyük Hatm-ı Hâcegân'ın yapılış şekli şöyledir:

1. Müritler zikri yöneten kişinin (*imam*) sağ ve sol tarafına halka şeklinde teverrükün aksine (erkeklerin namazın tahiyyat oturduğundaki oturuşun aksine sağ kalça yatık vaziyette ve sağ ayak sol bacağın yanına doğru uzatılarak) otururlar.
2. Gözler kapatılarak sessiz bir şekilde (sükût hâliyle) zikre başlamak için zikri yöneten imamın telkini beklenir.
3. Zikre katılan herkes 25'er defa "estağfirullah" der.
4. Toplam 100 salavât-ı şerife okunur.
5. İmamın sağından 7 kişi besmeleyle birlikte Fatiha-i Şerif okur.
6. Toplam 79 İnşirah sûresi besmeleyle birlikte oku-

nur.

7. 10 defa tekrar edilerek her defasında 100 olmak üzere toplam 1000 ve bir de hatme zikrini yöneten kişinin okuyarak ilave etmesiyle 1001 İhlas-ı Şerif besmeleyle birlikte okunur.
8. İmamın solundan 7 kişi besmeleyle birlikte Fatiha-i şerif okur.
9. Toplam 100 salavât-ı şerife okunur.
10. İmamın okuduğu silsile ve hatme duasını müteakip bir aşır okunur.
11. Zikre katılan herkes 25'er defa "estağfirullah" der ve gözler açılarak zikir sonlandırılır.

Küçük hatme ile büyük hatme arasındaki fark iki husustadır. Büyük hatmedeki İnşirâh Sûresi ve İhlâs-ı Şerif zikri yerine "Yâ bâki ente'l-bâki" zikri gerçekleştirilir. İmamın telkiniyle her defasında 100 adet olmak üzere toplam dört defa "Yâ bâki ente'l-bâki" tekrar edilir.

Halil Hamdi Efendi tarafından Hatm-ı Hâcegân'ın sonunda okunulması istenilen dua şöyledir:²²

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ حَمْدُ الْحَامِدِينَ حَمْدُ الشَّاكِرِينَ حَمْدُ
الذَّاكِرِينَ حَمْدُ الْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ حَمْدًا يُوَافِقُ نِعْمَهُ وَيَكْفِي مَزِيدَهُ اللَّهُمَّ
أَوْصِلْ وَبَلِّغْ مِثْلَ ثَوَابِ مَا قَرَأْتَهُ وَبِرَكَّةٍ مَا تَلَوْتَهُ إِلَى رُوحٍ وَرُوحَانِيَّةٍ سَيِّدِ
الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ شَفِيعِ الْمَذْنُبِينَ رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ بَحْرِ الْبُحُورِ وَنُورِ الْإِنْوَارِ

22 Halil Hamdi Dağıştanî, *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, vr. 19a-20a.

محمد صلى الله تعالى عليه وسلم النبي الامى العربى القریشى الهاشئى المكى المدنى والى روح كل من اخوانه من الانبياء والمرسلين والملائكة المقربين فى الملأ الاعلى الى يوم الدين وآل كل وصحب كل اجمعين وثوابا من ذلك الى روح سلسلة العلية النقشبندية والقادرية والطهر و ردية والكبروية و الجيشتية لاسيما امام الاولياء وبرهان الاصفياء الفيض الجارى والنور السارى المعروف بشاه النقشبند الشيخ محمد الاويسى البخارى قدس سره و الى روح قطب الطريقة و غوث الخليفة و شمس الفلك الحقيقة الباز الاشهب المحبوب السجاني الشيخ عبد القادر الجيللى قدس سره و الى روح شيخنا المهاجر الى الله ظاهرا و باطنا الشيخ الفاضل يحي الداغستاني قدس سره و الى شيخنا العارف بالله بحر البهور العلوم الدينية الشيخ عبد الله المكي قدس سره و الى روح شيخنا و مولانا و قدوتنا و قبلتنا الى الله الغوث الثقلين ذى الجناحين الشيخ خالد قدس سره و الى ارواح كل من الحضرة خواجهان النقشبندية اعنى بهم حضرة امير كلال قدس سره و حضرة سيد محمد بابا السماسى قدس سره و حضرة الشيخ خواجه على الراميتى قدس سره و حضرة الشيخ الخواجه محمود الانجيرفغوى قدس سره و حضرة الشيخ الخواجه عارف ريوكرى قدس سره رئيس الخواجهان النقشبندية الغوث الصمدانى الشيخ عبد الخالق الغجدوانى قدس الله اسرارهم البهية و افاض علينا كما افاض على العالمين فيضهم و بركتهم و برؤهم و انوارهم و الى روح كل وليّ و ولية فى مشارق الارض و مغاربها و اينما كانوا و وصلت الى ارواحهم اجمعين و الحمد لله رب العالمين و صلى الله على خير خلقه محمد و آله و صحبه اجمعين .

1.1.4. Namazlardan Sonra Yapılacak Zikirler

Halil Hamdi Efendi vakit namazlarından sonra da bazı zikirlerin yapılmasını telkin etmektedir. Ona göre Sabah namazından sonra 12 defa şu zikir yapılır:²³

23 Halil Hamdi Dağıstanî, *İsti'mâlü'l-mürâdîn*, s. 14.

لا اله الا الله وحده لا شريك له الملك وله الحمد يحيى ويميت وهو على كل شئ
قدير

Sabah namazının tesbihi ve duadan sonra 16 defa لا اله الا الله denmeli ve ardından şu ifadelerle bitirilmelidir:

محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم و على آله و صحبه و لمشايخنا الفاتحة

Sonra şu âyet-i kerime okunmalıdır:

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا

“Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber’e salât ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salât edin, selam edin.”²⁴

Ardından şu salât-ı şerife üç defa okunmalıdır:

اللهم صل على محمد و على آل سيدنا محمد بعدد كل داء و دواء و بارك عليه و
عليهم كثيرا

Sonuncusunun ardından da şu ifadeler söylenerek bitirilmelidir:

كثيرا كثيرا و صل و سلم على جميع الانبياء و المرسلين و آل كل اجمعين و الحمد لله
رب العالمين

Günlük vakit namazlarının her birinden sonra aşağıdaki salat-ı şerife okunur:²⁵

اللهم صل على سيدنا محمد و على اله و صحبه افضل صلواتك و عدد معلوماتك و
بارك و سلم و كذلك

Cuma günü 1000 defa şu salat-ı şerife okunur.

24 Ahzab, 33/56.

25 Halil Hamdi Dağıstanî, *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 14.

اللهم صل وسلم على شفيعنا محمد وعلى آله وصحبه اجمعين

Yine Cuma akşamları 100 defa aşağıdaki salavât okunur:²⁶

صلوات الله وملكته ورسله وجميع خلقه على محمد وعلى آل محمد عليه وعلهم
السلام ورحمة الله وبركاته آمين

1.1.5. Zikir Adâbı

Sâlikin zikir yapmakla ulaşması arzu edilen gayeyi elde edebilmesi için ondan uyması istenilen usûl ve adâb oldukça önemlidir. Halil Hamdi Efendi müntesibi olduğu Nakşbendî-Hâlidî yoluna intisap eden talibin²⁷ zikre başlamadan önce uyması gereken usûl, ondan sahip olması istenen adâb ve onun yapması gereken bazı davranışlara dikkat çekmektedir. Ona göre öncelikle yapılan amellerden istenen neticenin alınabilmesi için niyetin dış unsurlardan (*mâsivâ*) arındırılarak saflaştırılması ve hâlis hâle getirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple sâdik tâlip günlük zikrine başlamadan önce niyetini hâlis hale getirmek için kalbini kötü düşüncelerden arındırmalı ve onun gayesini dış bağlardan (*havâtır, masiva*) kurtarmalıdır.²⁸ Çünkü zikir esnasında gönülde zikri engelleyecek unsurlar bulunmamalıdır.

Zikir yapacak kişinin uyması gereken bazı zahirî veya

26 *Aynı eser*, s. 15.

27 Talib: Tasavvufî terbiye almak üzere bir mürşid-i kâmile müracaat edip intisabını gerçekleştirdikten sonra seyir ve sülûkün başlangıç aşamasında olan kişiye talib denir.

28 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 21.

şekli uygulamalarda söz konusudur. Sâlik zikri yapmaya başlamadan önce abdest alıp kibleye yönelerek namazdaki tahiyat oturuşunun (*teverrük*)²⁹ aksi şeklinde oturarak gözlerini kapayıp bütün organlarıyla imanın nurunda boğulup muhabbetin kaynağı olan kalbine yönelmiş vaziyette sessiz bir şekilde Allah'ın huzurunda olduğu hissiyle yalvararak hem kalbi hem de diliyle 15 veya 25 defa "estağfirullah" der. Sonra bir Fâtiha Sûresi ile üç İhlâs Sûresi okur. Okuduğu bu sûrelerin sevabını kendisinin manevi terbiye almasına vesile olan silsiledeki şeyhlerine hediye ederek kalbiyle onlardan feyz almayı ister.³⁰ Bunun ardından kısa bir süre ölüm râbıtası (*râbıta-i mevt*) ve mürşid râbıtası (*râbıta-i şeyh*) yapar. Çünkü Nakşbendîlikte râbıta ve sohbet çok önemli olup bunlar şeyhten feyz almanın ve sülûkta hızlı ilerlemenin temel vasıtalarındandır.³¹

29 Sağ ayak dik sol ayak yatık vaziyette sol ayak üzerine oturmak. Bunun aksi ise sağ baldır üzerine oturularak sağ ayak sol baldıra doğru uzatılır ve sol ayak dik veya yatık kalır.

30 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğîbîn*, s. 21; a.mlf., *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, vr. 21b.

31 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğîbîn*, s. 22; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, ss. 11-12.

Halil Hamdi Efendi'nin zikir adabı konusunda ortaya koyduğu bu görüşlerin aynısı kendisinden tasavvufî terbiye alan Ahmed Hüsameddin Efendi tarafından da kaydedilmiştir. Ahmet Hüsameddin Rükûkâlî, *Makâsıd-ı Sâlikîn*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1921, ss. 17-18.

1.2. Râbîta

Râbîta (رابطة) (çoğulu: روابط رباط) kökünden türetilmiş olup iki şeyi birbirine bağlayan ip, alâka, bağ, vuslat, münasebet, ilgi ve sevgi ile mensûbiyet, cesur ve dayanıklı olmak gibi anlamlara gelen Arapça bir kelimedir.³² Ayrıca kendilerini dünyadan çekip âhiret hayatına adanmış zâhit ve rahipleri ifade etmek için de bu kelimedenden türetilen “râbît” (رابط) kelimesi kullanılmıştır.³³ Kur’an-ı Kerim’de aynı kökten türetilen “rabeta” (ربط) “pekiştirmek, güçlendirmek”,³⁴ “râbîtû” (رابطوا) “(savaş için) hazır olun”³⁵ ve “ribât” (رباط) “(savaş için) hazırlanan”³⁶ kelimeleri kullanılmıştır. Tasavvuf terimi olarak râbîta; sâlikin kâmil mürşidine kalbini bağlayıp onun huzurunda veya gıyabındayken sûreti, sîreti (ahlâkı) ve özellikle rûhaniyetini hayalen kendisi ile birlikte farzetmesidir.³⁷

32 İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘arab*, c. 7, ss. 302-303; Asım Efendi, *Kamûs Tercemesi*, c. 3, ss. 54-55; Necdet Tosun, “Râbîta”, *DİA*, c. 34, s. 378.

33 Asım Efendi, *Kamûs Tercemesi*, c. 3, s. 55.

34 “Biz onların kalplerini pekiştirdik...” (Kehf, 18/14), “Mûsâ’nın anasının kalbi bomboş kaldı. Eğer biz (çocuğu ile ilgili sözümüze) inancını koruması için kalbini pekiştirmeseydik neredeyse bunu açıklayacaktı.” Kasas, 28/10.

35 “Ey iman edenler! Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin. (Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun ve Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.” Alu İmrân, 3/200.

36 “Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve savaş atları hazırlayın...” el-Enfâl, 8/60.

37 Hâlid el-Bağdâdî, *Risâletu’r-râbîta*, Berlin Devlet Ktp., no: 2762, vr. 122a.

Sufiler tarafından râbîta-i mevt (ölüm râbîtası), râbîta-i huzur (murâkabe halinin farkında olmak, ihsan), râbîta-i resul vs. şeklinde müridin seyir ve sülûkünde tecrübe ettiği râbîta çeşitlerinden bahsedilmektedir. Halil Hamdi Efendi'yle çağdaş olan Mehmed Nuri Şemseddin Efendi (ö.1282/1866) şeyhe yapılan râbîtanın onu uygulayan şahıs açısından mübtedî, mutavassıt ve müntehinin râbîtası şeklinde üç çeşit olduğunu belirtmektedir.³⁸

Nakşbendî-Hâlidî yolunda sohbet müridin yetişmesini sağlayan çok önemli bir etkidir. Sâlik intisap ettiği kâmil mürşidin sohbetini dinleyerek onun teveccüh ve ihlâsından bereketlenip kalbini gafletten temizler. Şeyhine

38 Mehmed Nuri Şemseddin, *Miftâhu'l-kulûb*, Esad Efendi Matbaası, İstanbul 1301/1884, s. 11.

Mehmed Nuri Efendi'ye göre mübtedî, mutavassıt ve müntehi durumunda olan sâlikin rabîtalarının herbirinin üçer şekilde yapıldığını ifade ederek bunları ayrıntılarıyla açıklamaktadır (Mehmed Nuri Şemseddin, *Miftâhu'l-kulûb*, ss. 11-14). Burada konuyu uzatmamak için örnek olarak sadece mübtedîye ait râbîtanın üç şeklini akatarmak istiyorum. Mübtedinin râbîtasının üç şekli şöyledir (Mehmed Nuri Şemseddin, *Miftâhu'l-kulûb*, s. 11):

1. Sâlik abdest alıp kibleye yönelerek mürşidiyle dizdize oturduğu mülâhazasıyla kendi kalbini bir tekne (su doldurulan kap) mürşidinin kalbini ise bir derya kabul eder. Böylece sâlik sürekli o deryadan teknesini feyiz nuruyla doldurur.
2. Sâlik mürşidini bir çadıra benzeterek kendisinin o çadırın içinde oturur bir şekilde olduğunu farzederek ilahî feyzin dört yandan çadıra aktığını düşünür.
3. Sâlik mürşidinin ruhaniyetini engin bir deryaya ve kendisinin bir damla gibi ona karışmış karışmış olduğunu düşünerek râbîta yapmasıdır.

muhabbeti sebebiyle müridin kalbi ilahî müşahedeyle aydınlanır. Mürid kâmil mürşidinin huzurundayken orada bulunanların uygulaması gereken edeplere uyarak ondan feyiz alır. Ancak mürid mürşidinin huzurunda bulunmadığı zamanlarda da huzurundayken ona karşı takındığı tavrı ve gösterdiği edebi sürdürüp râbîta yaparak kendisine gelen feyzin akışının devamını sağlar. Nitekim Nakşebendî büyükleri “Bu tarikatta Hakk’a ziyade eriştirici olan râbîta-i şeyhtir” demişlerdir.³⁹ Her Hak talibinin kendisi ile talebi arasında râbîta olması gerekir.⁴⁰ Onların bu ifadeleriyle râbîtanın seyir ve sülûkün hedefine ulaştırmada hızlandırıcı bir rolü olduğuna dikkat çekilmektedir.

Bazı eserlerde râbîta açıklanırken “muhakkik olan mürşid-i kâmilin sûretinin huzur veya gıyabındayken müridin hayalinde muhafaza edilmesi” şeklinde tarif yapılmıştır.⁴¹ Çünkü ancak bu şekilde yapıldığı zaman mürşid ile mürid arasında arzulanan ve olması gereken aynıleşme sağlanır.⁴² Söz konusu aynıleşmenin gerçekleşmesi için onun unsurları olan inikâs (mürşidin kendinde olanı müride yansıtması), istihlâk (müridin kendinde olanı yok etmesi) ve insibâğın (müridin mürşidde olanı alıp kendini

39 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu’r-râğibîn*, s. 8.

40 Rükûkâlî, *Makâsıd-ı Sâlikîn*, s. 22.

41 Abdülhakim Arvasi, *Râbîta-i Şerife*, 2. Baskı, Necm-i İstanbul Matbaası, İstanbul 1342, s. 14.

42 İrfan Gündüz, “Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbîta”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 22007, sayı: 19, s. 28.

o hâl ile boyaması) gerçekleştirilmesi gerekir. Sözü edilen bu aynileşme unsurları veya yolları Hz. Peygamber^{(s)'}le sahabiler arasındaki manevi ilişkiden esinlenerek ortaya konulmuştur.

Osmanlının son dönemi Nakşbendîlerinden olup râbîta hakkında manzum bir eser yazan Mustafa Fevzi Efendi (ö.1344/1925) râbîtanın ilahî feyzin akışını sağlayan bir vesile ve vuslat yolu olduğuna dair görüşünü nazmen şöyle ifade etmektedir:⁴³

*Fikr-i mevtden sonra eyle râbîta
Bâb-ı feyz-i sâlik oldı vâsîta*

*Râbîta şehîrâh-ı vuslatdır sana
Mübtedî durma yürü andan yana*

*Mebdâ-i feyz-i Hudâdır râbîta
Melce-i şâhî u gedadır râbîta.*

Halil Hamdi Efendi'ye göre râbîta müridin kalbini mürşidinin kalbine muhabbet ve teslim yoluyla bağlayıp ona uyarak Allah'a yönelip zikretmesidir. Bu muktedinin (imama uyan kişi) namazda imama uyarak kendisini ona teslim etmesine benzer. Burada mürit şeyhinin kalbinin "tarik-i ila'llah" a açık olduğuna inanır. Ancak râbîtadan murâkabeye geçilmesi daha faziletlidir. Burada asıl mesele Resulullah^{(s)'} a tam bir şekilde uymaktır. Çünkü şeyhe

43 Mustafa Fevzi, *Kitab-ı İsbâtü'l-Mesâlik fî Râbîtati's-Sâlik*, İstanbul 1324/1906, s. 19.

muhabbetle Resulullah^(s)'a muhabbet ve ona muhabbetle de Allah'a muhabbet (*muhabbetullah*) meydana gelir. Dolayısıyla şeyh küçük vasıta (*vasıta-i suğra*) ve Resulullah^(s) büyük vasıta'dır (*vasıta-i kübrâ*).⁴⁴ Söz konusu bu anlatım yukarıda hatırlattığımız mürid ile mürid ve onun vasıtasıyla da Resulullah^(s) arasındaki aynileşmenin başka bir boyutudur.

Mutasavvıflar tarafından râbitanın delili olarak takdim edilen pek çok âyet-i kerime ve hadis-i şerif söz konusudur. Meselâ onlar tarafından delil olarak gösterilen bir âyet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır: "Ey inananlar! Allah'tan korkun/sakının ve doğrularla (*sâdıkin*) beraber olun."⁴⁵ Nakşbendî silsilede önemli bir yeri olan Ubeydullah Ahrar (ö.896/1490) bu âyet-i kerimede "doğrularla beraber olun" emrinin devamlı bir beraberliği ifade ettiğini belirtmektedir. Doğrularla (*sâdıklar*) hakiki beraberlik onlarla aynı mecliste (*hâzır*) bulunmaktan ibaret olduğu gibi hükmî beraberlik yani aynı mekânda beraber bulunmanın mümkün olmadığı (*gâib*) zamanlarda sûret ve sûretlerini (*ahlâk*) gıyabında hayal ederek aynileşmenin sürekliliğini sağlamaktır.⁴⁶ Mutavvıflar tarafından râbitaya delil olarak gösterilen Hadis-i şeriflerin birinde ise Resûlullah^(s) şöyle buyurmaktadır: "Kişi sevdiği ile beraberdir."⁴⁷ Onların râbita hakkındaki görüşlerini isnad

44 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, ss. 8-9.

45 Tevbe, 9/119.

46 Gündüz, "Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita", s. 36.

47 Buhârî, *es-Sahîh*, Edeb, 96.

ettikleri âyet-i kerime ve hadis-i şeriflerden deliller elbette yukarıda alıntıladıklarımla sınırlı değildir. Ancak burada sadece örnek olması için her iki delilden birer tane takdim etmekle yetindim.

Müridin manevi derecesi yükselip ilahî tecellilere hâzır hâle gelince artık o şeyhine yaptığı râbitayı terk eder. Burada şeyh matlûb ile sâlik arasında feyzin geçişi için bir vasıtaadır. Dolayısıyla müridin doğrudan feyz alması sağlandıktan sonra tekrar aracıya yönelişi geriye dönüş veya ulaşılan manevi mertebeden düşüş olarak kabul edildiği için aradaki vasıtaya ihtiyaç kalmaz. Ancak bu aşamaya gelen mürit şeyhe râbitayı terketmekle birlikte, kendini yetiştiren ve bu seviyeye gelmesini sağlayan şeyhine vefasının bir göstergesi olarak ona karşı muhabbetini kesmeyip devam ettirir.⁴⁸

1.3. Hz. Peygamber'in Sünnetine Uymak ve Kötü Bidatlerden Kaçınmak

Nakşbendî usûlüne göre bu yola intisab etmiş olan bir sâlik Allah tarafından Müslümanlara model/örnek insan ve rehber olarak seçilip gönderilen Hz. Peygamber^{(s)'}in sünnet-i seniyyesinin bütününe uyararak kötü bidatlerden kaçınmalıdır. Çünkü sufilere göre dinî hayatın en mükemmel ve yegâne rehberi Hz. Peygamber^{(s)'}dir. Dolayısıyla bütün sufiler onun emir, tavsiye ve tercihlerine uy-

48 Halil Hamdi Dağıştanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 9.

malıdırlar.⁴⁹ Halil Hamdi Efendi'ye göre Hz. Peygamber(s)'in sünnet-i seniyyesine uymadıkça sâlikin ilahî vuslata erişmesi mümkün olmaz. Sâlik dinî hayatında ruhsatlarla değil sünnet-i seniyyeye uygun olan azimetle amel etmeyi tercih etmelidir. Çünkü sülûk esnasında sünnet-i seniyyeye aykırı olan keşiflere itibar edilmeyerek sâlikler bu tür uygulamaları yapmaktan Allah'a sığınmalıdırlar.⁵⁰ Çünkü âyet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır: “De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayandır, esirgeyendir.”⁵¹ Bu âyet-i kerime Allah'ın bağışlamasının ancak Hz. Peygamber'e muhabbet ve ittiba ile mümkün olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

1.4. Murâkabe

Murâkabe yakınlık oluşturma, koruma ve gözetme gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁵² Tasavvufî bir terim olarak murâkabe sâlikin kendisinin her hâlinden Allah'ın haberi olduğunu ve kendisini her an her yerde gördüğünü bilmesi, böylece sürekli Allah'ı düşünerek hâlini buna göre

49 Halil İbrahim Şimşek, “Tasavvufî Düşüncede Hz. Muhammed Algısı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2012, sayı: 21, s. 49.

50 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğîbîn*, s. 9; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, ss. 13-14.

51 Alu İmran, 3/31.

52 İbn Manzûr, *Lisânu'l'Arab*, c. 1, s. 427; Asım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, c. 1, s. 273.

tanzim etmesidir.⁵³ Hz. Peygamber(s)'in "...İhsan O'nu görür gibi Allah'a ibadet etmelidir. Sen O'nu görmeden de şüphesiz O seni görür."⁵⁴ hadis-i şerifinde ifade edilen ihsan boyutu murâkabenin sözü edilen yönünü açıklamaktadır.

Nakşebendî-Hâlidî yolunun esaslarından biri olan murâkabe seyir ve sülûk esnasında tecrübe edilmesine göre bu tarikatın silsilesindeki şeyhler tarafından çeşitli boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Murâkabenin çeşitli boyutlarıyla anlatılarak bir sülûk esası olarak uygulanması Müceddidî silsilede önemli bir yeri olan Mazhar Can-ı Canan (ö.1195/1781) tarafından gerçekleştirilmiştir.⁵⁵ Halil Hamdi Efendi Ehadiyyet (*Birlik*) murâkabesi, Maiyyet (*birlikte-lik*) murâkabesi, Akrabiyet (*yakınlık*) murâkabesi ve Muhabbet (*sevgi*) murâkabesi şeklinde dört çeşit murâkabeden bahsetmektedir. Onun savunduğu murâkabe çeşitlerini aşağıdaki başlıklar altında açıklamak mümkündür.

1.4.1. Ehadiyyet Murâkabesi

Ehadiyyet (*Birlik*) murâkabesi imkân dairesinde gerçekleşir. Sâlik, şeyhi tarafından telkin edilen zikri hakıyla

53 Abdulkерim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tahk.: Ali Abdulhamid Baltacı, 3. Bs., Daru'l-Hayr, Beyrut 1997, s. 189; Ebu Hamid Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, ts., c. 4, s. 398.

54 Buhârî, *es-Sahîh*, İman, 37; Müslim, *es-Sahîh*, İman, 1.

55 Necdet Tosun, *İmam-ı Rabbanî Ahmed Sirhindî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, ss. 77-78.

yerine getirince ona ehadiyyet murâkabesi (*murâkabe-i ehadiyyet*) öğretilir. Murâkabe esnasında sâlik zikir ve râbıta yapmaz. Çünkü murâkabe sâlikin Hakk'a yönelip sakin bir şekilde ilahî feyzin kalbine gelmesini beklemesidir. Ancak letâifi geçerek bunları meleke hâline getiren sâlikin zikretmesi daha faziletlidir. Bu tür murâkabe sâlikte meleke hâline gelirse ona "kalp huzuru" denir. Esasen zikirden maksat da bu kalp huzurunu elde etmektir. Sâlik ulaşılan bu aşamada "seyr-i ila'llâh"ı (*Allah'a doğru seyir*) tecrübe eder. İmkân dairesinin alt kısmındaki yarısının seyrine "seyr-i âfâkî" (*dış seyir*) ve üst kısmındaki yarısının seyrine "seyr-i enfüsî" (*iç seyir*) denir.⁵⁶

Nakşbendiyede sâlik ilk etapta seyr-i enfüsîyi tecrübe edip bunun zımında seyr-i âfâkîyi de geçtiği için seyir ve sülûkün son aşaması öne geçirilmiştir. Bu bağlamda şu söz Bahâeddin Nakşbend'e atfedilir: "Biz sonu başlangıca dercederiz." Halil Hamdi Efendi bu sözle şu anlamın kastedildiğini ifade etmektedir: "Bizim dışımızdaki tarikatların sâliklerine seyir ve sülûk sonunda hâsıl olan hâller bu tarikatta başlangıçta meydana gelir."⁵⁷ Çünkü bu tarikatta âlem-i emirden olan kalbin seyir ve sülûkünden başlanır. Seyr-i enfüsînin alameti sâlikin bânında tecellilerin zuhûr etmesidir. Seyr-i afâkînin alameti ise sâlikin tecelli-

56 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 10; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 5.

57 Halil Hamdi Dağıstanî, *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 6; Ayrıca bk. a.mlf., *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, vr. 9a; a.mlf., *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 10.

lerin nurlarını dışta görmesidir. Önce sâlikin kalp latifesi âlem-i emirde aslı olan fiillerin tecellisine ulaşır. Sonra sırasıyla rûhun aslı olan nebevî sıfatların tecellisine, sırrın aslı olan zâfî şüûnâta, hafninin aslı olan selbî sıfatların tecellisine ve ahfânın aslı olan şe'n-i câmi ilme ulaşır. Böylece imkân dairesinin seyri tamamlanır. Bunun alameti iki saatlik bir sürede sâlikin kalbine dünyevî hatırlar gelmesidir.⁵⁸

1.4.2. Maiyyet Murâkabesi

İmkân dairesinin seyriden sonra velilerin velâyeti olan velâyet-i suğra (*küçük velâyet*) dairesinin seyrine başlanır ve mürşid sâlike “Nerede olsanız O (Allah^(cc)) sizinle beraberdir.”⁵⁹ Âyet-i kerimesinde kastedilen murâkabe-i maiyyeti (*birliktelik murâkabesi*) öğretir. Bu murâkabe sâlikin Hakk’ın hüviyetini keyfiyetsiz bir şekilde kendisi, bütün letâif ve anâsırın zerreleri, kâinatın cüzleri ve zerreleriyle birlikte (*maiyyet*) mülâhaza edip ondan kalbe ve onun zımında diğer letâif üzerine feyzin gelişini beklemesinden ibarettir.⁶⁰ Ancak murâkabenin bu türündeki birliktelik (*maiyyet*) bir cismin diğeriyle birlikteliği gibi değildir. Dahası sözü edilen bu birliktelik keyfiyeti bizim tarafımızdan bilinmeyen bir iş olup biz ancak Hakk’ın maiyye-

58 Halil Hamdi Dağıştanî, *İrşâdu’r-râğibîn*, s. 10-11; a.mlf., *Selâse reşehât min ma’rifeti’n-nefs*, vr. 8b-9a.

59 Hadid, 57/14.

60 Halil Hamdi Dağıştanî, *İrşâdu’r-râğibîn*, s. 11; a.mlf., *İsti’mâlü’l-mürîdîn*, s. 6; a.mlf., *Selâse reşehât min ma’rifeti’n-nefs*, vr. 9b-10a.

tine (birliktelik) inanırız ve onun nasıl olduğunu (keyfiyetini) bilmeyiz. Çünkü hâdisin (*yaratılmış*) sonsuz bilgiye herhangi bir yönden girişi (*medhal*) yoktur.⁶¹ Sâlik bu murâkabe esnasında şevk, zevk, huzur, varidât, istiğrak, gaybet, ahlâk-ı hamide ve vücûdî tevhidin bazı hâllerini tahsil eder. Bu aşamada sâlik mümkünleri Hakk'ın varlık denizinin dalgaları olarak görmesidir.⁶²

Halil Hamdi Efendi'ye göre kâinata gelen feyizler iki çeşittir:⁶³

1. Yaratma, rızık verme, canlandırma (*ihya*) ve öldürme gibi vasıtayla gelen icâda yönelik feyizlerdir.
2. Hüviyetin birlikteliğinden (*maiyyet*) gelen vasıtasız feyizlerdir. Eğer hüviyetin maiyyetinden feyz gelmeseydi o zaman kâinat var olmazdı. Hatta bu feyz bir an kesintiye uğrasa varlıkların bütünü o anda yok olurdu. Maiyyet murâkabesinde kaynak zât-ı hüviyet olup feyzin geleceği yer sâlikin kalbi ve diğer beş latifesidir.

Maiyyet dairesi yaratılmışların hakikatleri olan isimler (*esmâ*) mertebelerinin gölgelerinden (*zilal*) ibarettir. Sülûk esnasında tecrübe edilen beş latifenin (*letâif-i hamse*:

61 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 11; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 6.

62 Halil Hamdi Dağıstanî, *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, vr. 9b-10a.

63 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 11.

Kalp, ruh, sır, hafî ve ahfa) seyri bu aşamada gerçekleşir.⁶⁴

Sâlik “seyr-i ila’llah”ı tamamlayarak “seyr-i fî’llah”a geçer ve velâyet-i suğra dairesinin tamamlanmasıyla en-biyânın velâyet mertebesi olan daire-i velâyet-i kübrânın seyrine geçer. Velâyet-i kübrâ üç daire ve bir kavisten oluşur. Birinci daire Hz. İbrahim^(s)’in velâyetinin mertebesi olup isimler ve sıfatlar dairesi diye adlandırılır. Bu dairesinin alttaki yarısı olan kavis isimler ve sıfatları kapsar, üst yarısı olan kavis ise zâtî şe’nleri şamildir. Buradaki isimler, sıfatlar ve şe’nler velâyet-i suğrâdaki isimler ve sıfatların gölgelerinin aslıdır. İkincisi Hz. Musa^(s)’nın velâyetinin mertebesi olup “aslin dairesi” diye adlandırılmıştır. Üçüncüsü Hz. İsa^(s)’nın velâyetinin mertebesi olup “aslu’l-asl dairesi” diye adlandırılmıştır. Hz. Muhammed^(s)’in velâyetine ait kavisin mertebesi “aslu’l-küll” (bütünün aslı) diye adlandırılmıştır.⁶⁵

1.4.3. Akrabiyet Murâkabesi

Şeyh/mürşid tarafından mürid/sâlike “Biz ona şah damarından daha yakınız.”⁶⁶ âyet-i kerimesinin mefhumuna uygun olarak yakınlık (*akrabiyet*) murâkabesi talim edilir.⁶⁷ Nakledilen âyet-i kerimede insanlar için zâhir ve

64 Halil Hamdi Dağıştanî, *İrşâdu’r-râğibîn*, s. 12; a.mlf., *Selâse reşehât min ma’rifeti’n-nefs*, vr. 9b.

65 Halil Hamdi Dağıştanî, *İrşâdu’r-râğibîn*, ss. 12-13.

66 Kaf, 50/16.

67 Halil Hamdi Dağıştanî, *İrşâdu’r-râğibîn*, s. 13; a.mlf., *Selâse reşehât min ma’rifeti’n-nefs*, vr. 10b-11a.

bâtın açısından kulluktan başka meşguliyet, kul için de akrabiyyetten başka talep edilecek şey yoktur.⁶⁸

Burada söz konusu edilen kurb köle (*abd*) ile sahibi (*mevlâ*) arasında vasıta olmaz. Müridin vücud perdesini kaldırması ve aradaki ikilik kalkıncaya kadar kurbunu nefyetmesi gerekir. Böylece mürid Hak'tan başka hiçbir şeyin baki olmadığını anlamak için nefsinı nefyeder. Ak-rabiyyetin nasıllığı (*keyfiyet*) ve niceliği (*kemiyet*) mulahaza edilmez. Çünkü cesedin hareketi ve canlılığı can damarına (hablu'l-verid) bağlıdır.⁶⁹

1.4.4. Muhabbet Murâkabesi

“...Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler...”⁷⁰ âyet-i kerimesinin mefhumuna uygun olarak mürşid müridine muhabbet murâkabesini talim eder. Bu sâlikin sevdiği ve kendisini seven Yüce Zât'tan nefsi-nâtika üzerine feyzin gelmesini beklemesidir. Allah'tan feyz geldiğinde nefsin nuraniyeti artar. İsmine aslına ulaşmış onda yok olup (*fenâ*) onunla varlığını sürdürse (*bekâ*) sâlik aşağılıklara yakınlıktan konuşunca üçüncü dairenin seyrine başlar. Bu sırada mürşid müridine üçüncü dairenin murâkabesi olan “muhabbet murâkabesi”ni talim eder. Sâlike bu dairenin feyzi geldiğinde nefsi-râziyyesi marziyye olup Mevlâ'sı

68 Halil Hamdi Dağıstanî, *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, vr. 11a.

69 *Aynı eser*, vr. 11a-12a.

70 Maide, 5/54.

ondan o da Mevlâ'sından razı olur. Böylece ahlâkının güzelleşmesini (*tehzib-i ahlâk*) sağlar ve kendisinden daha iyilik (*hayr*) meydana gelir. O zaman sâlik kavisin seyrine geçer ve mürşidi ona muhabbet murâkibesini talim eder. Onun nefsi üzerine kavisin feyzi geldiğinde tam hakiki fenâ, hakiki bekâ ve vasl-ı uryanî gerçekleşir. Tasavvufta buna fenâ fî'llah ve bekâ bi'llah denilir. Bu aşamada sâlik fenânın aynında fâni ve bekânın aynında bâki olur.⁷¹

Sâlikin manevi hâllerinde yükselişi devam ederek nefsi mülheme olur. Ona ilim ve marifet verilir. Göğsün açılması (*inşirâh-ı sadr*) gerçekleşir ve sâlikin bütün azaları ibadetlerle güzelleşip kalbi müşahedelerle nurlanır. Böylece sâlik ulaşılan bu aşamada فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى (Peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar yahut daha az oldu.⁷² âyet-i kerimesine ait mefhumun hakikatini keşfetmiş olur.⁷³

Sâlikin ilerlemesine dayanak olan nefy ve isbât, lisanın tehlili ve murâkabedir. Bu büyük dairenin (*daire-i kübrâ*) seyrinin tamamlanmasıyla birlikte Zâhir isminin seyri tamamlanmış olup sâlik Bâtın isminin seyrine başlar. Zâhir ile Bâtın isimlerinin seyri arasındaki fark birincisinde zât mülâhazası olmadan sıfatlarda seyirdir. İkincisinin seyri ise sıfatlarda olmasına rağmen zımnında zât mülâ-

71 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 14; a.mlf, *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, vr. 12a-b.

72 Necm, 53/9.

73 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 15.

hazası vardır. Mesela ilim sıfatında zât mülâhazası yoktur, ama alîm sıfatında zât mülâhazası vardır. Çünkü alîm sınırsız ilmi olan demektir. Sınırsız ilmi olan ise yalnızca Allah'tır.⁷⁴ İnsanlar âlim olabilir, fakat alîm yani "her şeyi bilen" ancak Allah'tır.

Sâlik sülûkü esnasında Allah'ın Bâtın isminin seyrine başladığı zaman mürşidi ona meleklerin özelliklerinden olan büyük velâyetin (*velâyet-i ulya*) murâkabesini talim eder. Bu büyük velâyetin kaynağı olan Allah'ın zâtından toprak unsuru dışında diğer üçü üzerine feyz gelmesini beklemekten ibarettir. Zira unsurların diğer üçü olan su, hava ve ateşten meleklerin nasipleri vardır. Bu durumda sâlikin zahiri irşâd için halkın arasındayken bâtını Hak'la beraberdir. Halkı Hak'a daveti hakettiği için şeyhi ona irşâd icazeti verir. Zira Allah tarafından üç unsur üzerine feyz verildiğinde onlar itidali elde ederler. Su şehvete itidali kazanır ve kalbe münasebeti sebebiyle bütün azalara feyz verir. Hava hürstan itidal kazanıp ruha münasebeti sebebiyle ruh makamına kaim olur. Ateş kibirlenme ve haddi aşmadan itidal kazanıp hafîye münasebeti olması sebebiyle onun büyüklenmesi (*tekebbür*) ve kötü ahlakı yok olup o hakiki İslam ile müşerref olur.⁷⁵

Sâlik nübüvvetin kemallerine ait dairenin setrine geçip şeyhi tarafından ona nübüvvetin kemallerinin murâkabesi öğretilir. Bu durum nübüvvetin kemallerinin

74 Aynı yer.

75 Halil Hamdi, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 15.

kaynağı olan Allah'ın toprak üzerine feyiz indirmesini beklemekten ibarettir. Toprak unsuru yalnız insana mahsus olduğu için insanın özellikleri - yani onların içinden seçilen nebilere verilen özellikler - nurdan yaratılan meleklerle verilmemiştir. Toprak unsuru üzerine feyiz geldiğinde o itidal kazanır ve ahfa mertebesine münasebeti olmakla düşüklük kirinden temizlenir. Her ne kadar üç unsurun itidalleri velâyet-i ulyada (en yüksek velilik) olduysa da itidallerin kemali ve nefsin fenasının kemali bu makamda meydana gelir. Sâlik Kur'an-ı Kerim'in bazı sûrelerinin baş kısımlarındaki harflerin (*huruf-i mukattaa*) sırlarını da bu makamda keşfeder. Bu mertebeye ulaşan sâlikin gölgeye (*zill*) bağlı olan şuhudî imanını aslın aslına (*aslu'l-asl*) bağlı olan gaybî imana dönüşüp üstü taatta ve nisbeti kullukta olur. Sâlikin bu dairede ilerlemesi ilahî lütfâ bağlıdır. Bu makamda zâhirî kemâller nübüvvetin meydana gelmesinde dayanak olan Kur'an-ı Kerim'i tertil ile okumak, edeplerine riayet edip kıyâmı uzatarak namaz kılmak ve "*lâ-ilâhe illa'llah*" zikrine "*Muhammediün Resulullah*"ı eklemek kalbe ilhamların gelmesini sağlar. Söz konusu ilham gelince halkı irşat etmek için sâlikin zahir ve bâtını halka yönelir. Çünkü nübüvvetin kemallerinin inişi velâyetin inişi gibi zahiri halka bâtını Hakk'a yönelmiş olduğu halde değil, şeyhi ona irşâd için icazet verdiği ondan tam irşâd ortaya çıkar.⁷⁶

Sonra sâlikin seyri risalet kemallerindedir. Dolayısıyla şeyhi bu aşamada ona risalet kemallerinin murâkabesi-

76 Halil Hamdi, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 16.

ni öğretir. Söz konusu bu murâkabe risaletin kemallerinin kaynağı olan en yüce Zât'tan sâlikin birlik heyeti (*heyet-i vahdaniyye*) üzerine feyzin gelmesini beklemekten ibarettir. Birlik heyetinin anlamı (*heyet-i vahdaniyye*) insanın on cüzü tezkiye olunca yine on cüzden oluşan bir birlik heyetinin (*heyet-i vahdaniyye*) meydana gelmesinden ibarettir. Sâlik zikredilen bu özellikle Allah'ın dilediği makama kadar yükselir.⁷⁷ Sâlik bu risaletin kemallerinin feyizlerine erişince ulu'l-azm peygamberlerin kemallerinin seyirlerine geçip şeyhi ona ulu'l-azm peygamberlerin kemallerine ait dairenin murâkabesini öğretir. Bu murâkabe de nübüvvet kemallerinde olduğu gibi feyzin birlik heyetine gelmesini beklemekten ibarettir. Bu kemallerin meydana gelmesinde ilke nübüvvet kemallerindeki gibi Kur'an-ı Kerim okunması ve diğer hususlardır. Sözü edilen bu üç kemal derecesine ulaşma nebilere mahsus olsa da onlardan tevarüsle ümmetlerinin de onlardan nasipleri vardır. Ancak söz konusu kemallerin meydana gelmesinde ümmetlerin nebilere eşit olmaları gerekmez. Bu aşamadan sonra nebilerin hakikatleri ve ilahî hakikatlerin murâkabeleri vardır.⁷⁸

77 Aynı eser, ss. 16-17.

78 Halil Hamdi, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 17.

Halil Hamdi Efendi *İrşâdu'r-râğibîn*'de kısa bir değini yaptığı "nebilere hakikatleri ve ilahî hakikatlerin murâkabeleri" bahsinin açıklaması için İmam-ı Rabbanî'nin *Mektubât*'ına müracaat edilmesini önermektedir.

2. Seyir ve Sülûk

Seyir ve sülûk ile kastedilen manevi terbiye için kişinin bir rehberin gözetiminde çalışması ve bu yolda ilerlemesidir. Seyir aynı zamanda ilahî vuslata erme ve hakikati keşfetme sürecidir. Söz konusu bu sürecin müridin istidadına göre tecrübe edilen ve birbirini takip eden farklı aşamaları vardır. Müceddidî şeyhlerinden Muhammed Sıddîk Efendi (ö.1208/1794) seyir ile sefer kelimelerini birlikte kullanarak dört seferden (*esfâr-ı erbaa*) bahsetmektedir. Ona göre sefer kalbin teveccüh hâlinde Allah'a seyr-etmesinden ibaret olup bu seyr-i ila'llah, seyr-i fi'llah, seyr-i ani'llah ve seyr-i bi'llah şeklinde dört aşamada gerçekleştirilmektedir.⁷⁹ Halil Hamdi Efendi ise tarikat erbabının seyir ve sülûk kelimelerinden kastettiklerinin ilmî seyir ve irfanî sülûk olduğunu belirtmektedir. Ona göre seyir ve sülûkün kendisinde mekânsal bir hareket yoktur. Ancak o ilmî hareketten ibarettir. Sâlike tecrübe ettirilen seyirler *seyr-i ila'llah*, *seyr-i fi'llah*, *seyr-i ani'llah bi'llah* ve *seyr-i fi'l-eşya bi'llah* şeklinde dört aşamalıdır.⁸⁰

79 Muhammed Sıddık, *Esfâr-ı Erbaa*, Tabhane-i Âmire, İstanbul 1273/1856, ss. 140-141.

80 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 20; a.mlf., *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, vr. 9b-10a.

Halil Hamdi Efendi'nin ortaya koyduğu seyir tanımı ve çeşitleri İmam-ı Rabbanî'nin anlayışına uygun bir şekilde geliştirilmiştir. İmam-ı Rabbanî seyri seyr-i ila'llah, seyr-i fi'llah, seyr-i ani'llah ve seyr-i fi'l-eşya bi'llah şeklinde dört türde değerlendirmiştir. Sirhindî, *Mektûbât*, c. 1, m.no: 144; Tosun, *İmam-ı Rabbanî Ahmed Sirhindî*, s. 69; İmam-ı Rabbanî Ahmed Sirhindî, *Ariflerin Halleri:*

2.1. Seyr-i ila'llâh

Seyr-i ila'llâha birinci sefer de denir. Bu seyri tecrübe eden sâlik mürşidinin telkinine uygun bir şekilde zikrederek Hakk'a yükseliş yolunda hareket edip en düşük ilim mertebesinde en yüksek ve en şerefli ilim mertebesine yükselir. Böylece o, Allah'ın isimlerinin gölgeleri olan mertebelerden geçerek taayyünün kaynağı ve son aşama olan isme ulaşır. Ancak sâlikin bu seyri kalbindeki mümkünlere ait bilgilerin hepsi terkedildikten sonra gerçekleştirilir.⁸¹ Seyrin neticesinde ulaşılan aşama velâyet-i suğra dairesinin sonudur. Seyr-i ila'llah iki kısım olup biri seyri-afâkî diğeri seyri-enfûsîdir. Tecrübe edilen seyri-afâkîye sülûk ve seyri-enfûsîye cezbe denir.⁸² Bu seyri tecrübe eden sâlike mübtedi (avâm, seyir ve sülûkün ilk aşamasını tecrübe eden şahıs) denir.⁸³ Mürşid-i kâmil mübtedi aşamasındaki bir şahsa vekâletini yapmak üzere icazet verirse ona "mutavassıt şeyh" veya "mutlak mucaz" denir.⁸⁴

2.2. Seyr-i fî'llâh

Seyr-i fî'llâha ikinci sefer ve cem de denir. Bu seyri tecrübe

Ma'arif-i Ledünniyye, çev.: Necdet Tosun, Sufi Kitap, İstanbul 2006, s. 26.

81 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 20.

82 *Aynı eser*, s. 21.

83 *Aynı eser*, s. 21.

84 *Aynı eser*, s. 22.

eden sâlik manevî yükselişin asıl mertebelerinden olan isim, sıfat, şe'n ve itibarlar ilahi tenzihe ulaşıp sonlanır. Böylece ulaştığı makamda tabir ve işaretler mümkün olmaz. Büyük müşşid-i kâmiller bu seyrin makamlarına fenâ fillah ve bekâ bi'llah ismini verirler.⁸⁵ Sâlike bu seyrin ilk kısmında mutavassıt sonunda ise müntehi denir.⁸⁶ Müşşid-i kâmil eğer müntehiye icazet vermişse buna "terbiye şeyhi" veya "halife" denir.⁸⁷

2.3. Seyr-i ani'llâh bi'llâh

Seyr-i ani'llâh bi'llâha üçüncü sefer ve fark ba'de'l-cem (cemden sonra ayrılık) denilir. Bu sâlikin iniş yoluyla mümkünler mertebesine döndüğü aşamadır. Sufinin ulaştığı bu mertebeye vâcid, fâkîd, vâsıl, mehcûr, karib ve baid denilir.⁸⁸ Sâlike bu seyirde kâmil müntehi denir.⁸⁹

2.4. Seyr-i fî'l-eşyâ bi'llâh

Seyr-i fî'l-eşyâ bi'llaha dördüncü sefer de denir. Ârifin seyr-i ila'llâhda eşyayı bilmesi gönül levhasından kaybolduktan sonra şeylerin yeniden birer birer meydana gelmesi ve eşyanın bilgilerinin kemaliyle reddinden ibarettir.

85 Dağıştanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 21.

86 *Aynı eser*, s. 21.

87 *Aynı eser*, s. 22.

88 *Aynı eser*, s. 21.

89 *Aynı eser*, s. 21.

Buna temkinden sonra temkin denilir. O, makamların en üstünüdür.⁹⁰ Üçüncü seyirde olduğu gibi sâlike bu seyirde kâmil müntehi denir.⁹¹ Şeyh eğer kâmil müntehiye icazet vermişse bu kişiye “kâmil mürşid”, “terbiye şeyhi” ve “halife” denir.⁹² Bu durumda sözü edilen aşamaya erişip sülûkünü tamamlayan kişinin yükseldiği manevi merete ve kendisine verilen icazet önceki seyirlerde olanları kapsamaktadır.

3. Latifeler (*Letâif*)

Müceddidîlik öncesi Nakşbendî geleneğinde fazlaca üzerinde durulmayan letâif konusu İmâm-ı Rabbânî tarafından seyir ve sülûk metodu olarak sistemleştirilmiştir.⁹³ İmâm-ı Rabbânî'nin görüşlerine atıf yaparak müridin seyir ve sülûktaki letâifini izah eden Halil Hamdi Efendi insanın on letâiften (*letâif-i aşere*) mürekkep olduğunu belirtmektedir. Ona göre bunların ilk beşi âlem-i emr, diğer beşi ise âlem-i halka aittir. Âlem-i emre ait olan beş latife (*letâif-i hamse*) *kalp, rûh, sır, hafî* ve *ahfâd*ır. Âlem-i halka (âlem-i nâsûtta olduğu da söylenir) ait olan latifeler ise toprak, su, hava ve ateş şeklinde sıralanan dört unsur

90 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 21.

91 *Aynı yer.*

92 *Aynı eser*, s. 22.

93 Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşbend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2002, s. 308.

(*anâsır-ı erbaa*) ile nefis-i nâtıkadır.⁹⁴

Halil Hamdi Efendi'ye göre âlem-i emre ait olan beş latifenin (*letâif-i hamse*) seyirleri maiyyet murâkabesi aşmasında gerçekleşir. Söz konusu bu letâifin tecrübesi ile sâlik feyiz akışını sağlamış olur.⁹⁵ İnsanın bânını denem bu beş letâifin her birinin tecelli ettiği beş asıl vardır. Yine bu beş latifenin bedendeki konumları ve onların her birinde zuhur eden nura mahsus bir renk söz konusudur. Ayrıca âlem-i emre ait olan beş latifenin her biri peygamberlerden birine veya birkaçına nisbet edilir. Bunları ifade ettikten sonra sözü edilen latifeleri (*letâif*) Halil Hamdi Efendi'nin görüşleri doğrultusunda açıklayabiliriz.

3.1. Kalp

Kalp latifesinin seyri ilahî fiillerin tecellisinin aslı olan ilahî ismin gölgesine (*zill*) ulaşıp feyz geldiğinde sâlik fiillerin tecellisinin aslı olan ismin nurlarında boğulur (*müstağrak*). Böylece sâlikte velayetin ilk derecesi olan fena-i kalbî meydana gelir.⁹⁶ Bu latife Hz. Âdem^(s)'in ayağı

94 Sirhindî, *Mektûbât*, c. 1, m.no: 34; Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, ss. 3-4; a.mlf., *Selâse reşehât*, vr. 5b-6a; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 2; Osman Türer, "Letâif-i Hamse", *DİA*, c. 27, s. 143.

95 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 12; a.mlf., *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, vr. 5b-6a.

Ahmed Hüsameddin Rükûkâlî âlem-i emre ait olan beş latifenin (*letâif-i hamse*) her birine ait murâkabelerden bahsederek bunların nasıl gerçekleştirildiğini ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Rükûkâlî, *Makâsıd-ı Sâlikîn*, ss. 46-59.

96 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-*

altında olup nurunun rengi sarıdır (*asfar*). Kalp latifesinin insan bedenindeki yeri sol memenin iki parmak altındadır.⁹⁷

3.2. Rûh

Rûh latifesinin seyri subûtî sıfatların tecellisinin aslı olan ilahî ismin gölgesine (*zill*) ulaşıp feyz geldiğinde sâlikin sıfatları kendinden giderilmiş olur.⁹⁸ Bu latife Hz. Nuh^(s) ve Hz. İbrahim^(s)'in ayağı altında olup nurunun rengi kırmızıdır (*ahmar*). Rûh latifesinin insan bedenindeki yeri sağ memenin iki parmak aşağısındadır.⁹⁹

3.3. Sır

Sır latifesinin seyri zâtî şenlerin tecellisinin aslı olan ismin gölgesine (*zill*) ulaşıp feyz geldiğinde sâlikin zâtı zât-ı Hak'ta kaybolur (*mûstağrak*).¹⁰⁰ Bu latife Hz. Musa^(s)'nın ayağı altında olup nurunun rengi beyazdır (*ebyaz*). Sır latifesinin insan bedenindeki yeri sol memenin iki parmak

mürîdîn, s. 6.

97 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, ss. 4-5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, ss. 2-3.

98 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 6.

99 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, ss. 4-5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, ss. 2-3.

100 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 6.

üstüdür.¹⁰¹

3.4. Hafî

Hafî latifesinin seyri olumsuz (*selbî*) sıfatların tecellisinin aslı olan ismin gölgesine (*zıll*) ulaşıp feyiz geldiğinde sâlik zât-ı Hakk'ı noksan sıfatlardan münezze ve bütün görüntülerden (*mezâhir*) soyut olarak müşahede eder.¹⁰² Bu latife Hz. İsa^(s)'nın ayağı altında olup onun nurunun rengi siyahtır (*esved*). Hafî latifesinin insan bedenindeki yeri sağ memenin iki parmak üstüdür.¹⁰³

3.5. Ahfâ

Ahfa latifesinin seyri esnasında sâlik şe'n-i câmi-i ilahînin tecellisinin aslı olan ismin gölgesine ulaşıp ona feyiz geldiğinde Hakk'ın hüviyyet maiyyetini (birliktelik) keyfiyetsiz ve örneksiz idrâk eder. Bu idrâkin kemale ermesiyle sâlikin teveccüh ve huzuru yok olur. İşte bu velâyet-i suğra (küçük velayet) dairesidir. Seyr-i ila'llahın (Allah'a doğru seyir) tamamına alamet şudur: İlahî maiyyetin (birliktelik) sâlikin altı yönünü (*cihât-ı sitte*) kapsayarak onun başka yönlere teveccüh ve huzurunu yok etmesi, çokluk

101 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, ss. 4-5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, ss. 2-3.

102 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 6.

103 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, ss. 4-5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, ss. 2-3.

perdelерinin birlik yönünden kaldırılıp altı cihet sınırlarından kurtulmasıdır.¹⁰⁴ Bu latife Hz. Muhammed(s)'in ayağı altında olup onun nurunun rengi yeşildir (*ahdar*). Ahfa latifesinin insan bedenindeki yeri göğsün tam ortası veya orta kısmın az üstüdür.¹⁰⁵

Âlem-i halka ait olan beş latifenin ilki nefis-i nâtıkadır. Nefs-i nâtıkanın bedendeki yeri dimâğ olup nuru renksizdir.¹⁰⁶ Geri kalanı dört latife anâsır-ı erbaa (dört unsur) diye tabir edilen hava, su, ateş ve topraktır. Söz konusu edilen bu dört unsur insan bedeninin ana maddeleridir.¹⁰⁷ Âlem-i halktan olan bu beş latifeye insanın zahiri de denir.¹⁰⁸ Ahmed Hüsameddin Efendi âlem-i halka ait olan bu beş latifeyi açıklarken dört unsur (*anâsır-ı erbaa*) ile namazı oluşturan rükünler arasında bağ kurarak bir benzetme yapmıştır. Ona göre namazdaki kıyam unsurlardan (*anâsır*) alevi yükselen ateş gibidir. Rükû rüknü unsurlardan hava gibidir ki, hava tabakası yere üzerinde rükû etmiş gibidir. Secde yerde olan su gibidir. Oturma (*kuud*) toprak gibidir.¹⁰⁹ Ayrıca o İslam'ın temel şartları olan namaz, hac, zekât ve orucu dört unsur (*anâsır-ı erba'a*) ile

104 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, ss. 6-7.

105 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, ss. 4-5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 3.

106 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 4.

107 Halil Hamdi Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 4.

108 Aynı yer.

109 Rükûkâlî, *Makâsıd-ı Sâlikîn*, s. 6.

ilişkilendirmiştir. Namaz toprağa, hac havaya ve ateş zekâta mukabildir. Çünkü infakta manevî bir yanma söz konusudur. Oruç suya mukabildir. Zira oruç da su gibi hayattır.¹¹⁰

Halil Hamdi Efendi'ye göre âlem-i halktan olan latifelerin her birinin âlem-i emirden olan diğer beş latifenin asıllarıyla münasebetleri vardır. Bunlardan nefis-i nâtukanın aslının kalbe, havanın aslının rûha, suyun aslının sırâra, ateşin aslının hafîye ve toprağın aslının ahfâyâ münasebetleri söz konusudur.¹¹¹

4. Fenâ

Fenâ kelimesi Arapça فنى kökünden türetilmiş olup yok olmak, ölmek ve sona ermek anlamında kullanılır.¹¹² Tasavvufî bir terim olarak fenâ Allah'ın varlığının her tarafı kapladığının müşahede edilmesiyle Allah'ın dışındaki her bağın (*masivâ*) unutulmasıdır.¹¹³ İnsan kalp, rûh, sır, hafi ve ahfa gibi ne kadar latife ve mertebe varsa bunların bü-

110 *Aynı eser*, s. 7.

111 Halil Hamdi Dağistanî, *Îrşâdu'r-râşibîn*, s. 5; a.mlf., *İsti'mâlü'l-mürîdîn*, s. 3.

112 Asım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, c. 4, s. 1123; Mustafa Kara, "Fenâ", *DİA*, c. 12, s. 333.

113 Vahdet-i vücud anlayışını benimseyen sûfiler fenâ kavramını üçlü bir tasnifle açıklamaktadırlar. Bunlar *fenâ fi'l-kusûd* (maksat ve iradenin Allah'ın iradesin de yok olması), *fenâ fi's-şühûd* (Allah'tan başka bir varlığın müşahede edilmemesi) ve *fenâ fil-vücûddur* (Allah'tan başka hiçbir varlığın tanınmaması). Kara, "Fenâ", s. 334.

tününü tecrübe edip bedene yönelmesiyle Yaratıcısının bilgisine mütehakkık olur. Aslında bu yükselme istidadı özündeki ilahî hakikat itibarıyla insanda vardır. Fakat onun ortaya çıkması ruhun beden unsuruna hâkim olması ve nefse galip gelmesiyle gerçekleşmiştir. Ruh asıl latifelerini unutup mahbubunun nuruyla meydana gelen karanlıkta kendini kaybetmiştir. Bundan dolayı pek çok insan kendini cesetten ayrı sanarak cesedin ötesinde diğer bir emri ispata girişmemişlerdir.¹¹⁴

Sâlikî esas gayesine ulaştıracak yol onun Allah'ı zikir ile tam fenâ hâline ulaşıp kesif varlığından tamamen geçerek benliğinden kurtulmasıdır. Aslında seyir ve sülûk esnasında sâlik tarafından tecrübe edilen bütün riyazet, mücahede ve yapıp etmelerin hedefi ve ulaşılmaya istenen neticede budur. Eğer bir mürid sözü edilen kemal derecesine ulaşmayı başarmışsa onun için manevî bir vücud ihsan edilir ve onunla matlubuna ulaşıp onu müşahedeye hazır hâle gelmiş olur.¹¹⁵ Ancak gerçekleşen bu vuslat cisim açısından (ontolojik) bir birleşme değil belki bir tür istiğrak hâli ve tam teveccühten ibarettir. Sâlik böyle bir hâldeyken bütün masivâdan (Allah'ın dışındaki her şeyden) fanî olur ve idrakinde sadece Allah kalır. Hatta o kendinden (benlikten) bile fâni olur ki, meydana gelen bu duruma “müşahedeye vuslat” denir.¹¹⁶

114 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğhibîn*, ss. 13-14 (kenar açıklamaları).

115 *Aynı eser*, s. 17.

116 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğhibîn*, s. 18. Sâlikin kendinden de fâni olmasına *fenâü'l-fenâ* da denir. Kara, “Fenâ”, s. 334.

Ancak yukarıda bahsedilen mutasavvıfların anlayışı mülhidler¹¹⁷ (ilhad ehli) iddiaları gibi değildir. Mutasavvıfların anlayışında hulûl¹¹⁸ ve ittihad¹¹⁹ söz konusu edilmez. Çünkü hakiki mümkün his, şeriat ve akıl açısından hakiki zorunludan (*vâcib*) başkadır. Özellikle sâlik vuslata erdiği zaman kendi varlığından fani olur. Dolayısıyla madum (yok olan) üzerine bir şeyle hüküm vermek caiz olmaz. Mutasavvıflar her ne zaman ittihaddan (birlik) bahsetseler onunla Allah'ın rızasına tam muvafakat ve yakınlığı kastederler. Nitekim insanlar arasında “falan kişi falan ile muttahiddir” denildiği zaman onların aralarında muhalefet olmadığı ve iradelerinin bir olduğuna dikkat çekilir. Yoksa “bu iki zat yekvücut (cismen birleşti) oldu” demek değildir.¹²⁰

Mutasavvıfların “fâni oldu”, “mahv oldu” ve “madum oldu” sözlerinden kasıtları sâlikin Allah'a tam teveccühünden dolayı tecelli nurları ve vahdet denizinde ma-

117 Mülhid (çoğulu: Melâhide): Allah'ın varlığı veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak ve dini kuralları hafife almak anlamlarında kullanılan ilhâda sapan kimseye mülhid denir. Mustafa Sinanoğlu, “İlhâd”, *DİA*, c. 22, s. 90.

118 Hulul: Kelime anlamı itibariyle girmek, ulaşmak ve içine geçmek gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Terim olarak farklı din ve mezheplerin sâlikleri tarafından savunulan “Allah'ın insan bedenine girerek cisimleşmesi ve onun sûretiyle görülmesi” anlayışıdır.

119 İttihad: Birleşme ve bir olma anlamlarında kullanılan bir kelimedir. Terim anlamı itibariyle Yaratan ile yaratılanın bir cesette bütünleşmesi anlamında kullanılan bir kavramdır.

120 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 18.

nen boğulmasıyla (*istiğrak*) yok olup kendi varlığından fani olmasıdır. Böylece onun idrakinde bütün mâsiva kaybolup yok olur. Âşık kemal derecede iştiyakla maşukuna vuslat tefekkürüne daldığı vakit yanında olanlardan ilgisini kesip içerden ve dışardan habersiz olur. Halil Hamdi Efendi bu açıklanan hususların tarikat büyükleri tarafından fenâ, mahv ve adem (yokluk) terimleriyle ifade edildiğini belirtmektedir.¹²¹

5. Ruh

Ruh (çoğulu: *Ervâh*) روح, kökünden türetilmiş Arapça bir kelime olup sözlükte güç, kuvvet, koku, can ve nefis gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹²² Terim olarak *rûh* “Rabbânî ve latîf bir cevher” anlamını içeren bir kelimedir.¹²³ *Rûh* kelimesi Kur’an-ı Kerim’deki pek çok âyet-i kerimede geçmektedir. Söz konusu âyetlere bakıldığı zaman onun tek bir anlamda kullanılmadığı, aksine konu bağlamına göre birçok farklı anlamı içerdiği görülmektedir. Fakat *rûh* kelimesinin Kur’an-ı Kerim’de geçtiği yerlerdeki kullanımları bilinen sözlük ve terim anlamlarını ihtiva etmektedir. Bununla birlikte Kur’an-ı Kerim’de bazı isimle-

121 Aynı yer.

122 İbn Manzûr, *Lisânu'l'Arab*, c. 2, s. 462; Asım Efendi, *Kâmûs Tercesmesi*, c. 1, ss. 885-886.

123 Kemalüddin Abdurrezzak el-Kaşânî, *Istilahâtü's-Sûfiyye*, tahk.: Muvaffak Fevzi el-Cibr, Daru'l-Hikme, Dımeşk 1995, s. 38; Seyyid Şerif el-Cürcanî, *et-Ta'rifât*, tahk.: Abdurrahman Umeyre, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1987, s. 149.

re (Cebrâil,¹²⁴ Hz. İsa^(s) ve Kur'an¹²⁵ vs.) işaret etmek için de rûh kelimesi kullanılmıştır.

İnsanî rûh emir âleminden bir Rabbanî emir ve Rahmanî sırdır. Bu rûh Allah'ın "ol"¹²⁶ (*kün*) emriyle vücud bulmuş bir cevherdir. O herhangi bir mekâna hulul eden ve kabil-i kısmet olan bir cisim değildir. Yine o siyahlığın siyaha ve ilmin âlime hululü gibi kalbe veya dimağa hulul eden bir araz da değildir. Bu cevher kendiyile kaim (*kaim bi-nefsihi*) olup kendini ve Yaratıcısını bilir, akılla kavranabilecekleri (*ma'kulât*) idrak eder. Ancak arazda bu sözü edilen sıfatlar olmaz. Ruh bütünlük veya parçalanma ile de muttasıf değildir. O ne beden içinde ne dışındadır, ne ona bitişik ne ondan ayrı ne de bir yöne has kılınmıştır. Çünkü o bu zikredilenlerin hepsinden arı ve beridir. Bununla birlikte insanî ruh yaratılmış (*hadis*) olmasına karşın ona ölüm cari olmaz. Ceset ölür ancak rûh ölmeyip bu âlemden âhirete geçerek mekân değiştirir. Ruhun öte dünyadaki hayatı sürekli olup Allah'ın takdirindedir.¹²⁷

Halil Hamdi Efendi ruhun iki dünyadan biri olan âhiretteki ebediliğine karine teşkil eden birçok delilin söz konusu olduğunu ifade etmektedir.¹²⁸ O bu görüşünün

124 Nahl, 16/2; Hakka, 70/4; Yusuf, 12/87.

125 Beyyine, 97/4; Mü'min, 40/15.

126 Allah'ın bir şeyi irade ettiği zaman "ol" demesiyle olacağını açıklayan pek çok âyet-i kerime vardır. Alu İmran, 3/59; Nahl, 16/40; Meryem, 19/35; Yasin, 36/82; Mümin, 40/68.

127 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 19.

128 Aynı yer.

delili olarak Kur'an-ı Kerim'deki şu âyet-i kerimeleri zikretmektedir:

“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilakis onlar diri olup Rableri katında rızıklandırılırlar. Allah'ın kendilerine lütfundan verdiği mutlulukla sevinirler ve arkalarından kendilerine katılamayan kimseleri “hiçbir korku olmayacağına ve onların üzölmeyeceklerine” dair onları müjdelemek isterler. Onlar (şehitler) Allah'ın nimeti ve lütfu ile müminlerin mükâfatını zayi etmeyeceği müjdesiyle sevinirler.”¹²⁹

Ona göre nakledilen bu âyet-i kerimelerde açıklanan nimetlere mazhar olma, sevinme ve müjde verme gibi işler bir ölü'nün yapacağı şeyler değildir. Bunlar yok olanın değil ancak mevcut ve canlı (diri) olanın yapacağı işlerdir. Dolayısıyla insanî rûh cesedin ölmesiyle birlikte ölmeyip diri kalır.¹³⁰

Zikredilen görüşü destekleyen hadisler de vardır. Hz. Peygamber^(s) bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “Şehitlerin ruhları yeşil kuşların kursaklarında cennet bahçelerinde gezinirler.”¹³¹ İslâm'a göre gece ve gündüz Allah'tan af, mağfiret ve rahmet istemek madum (yok) değil ancak mevcut (var) olanlar içindir. İnsanî ruh bedene damgalanmış bir şey veya onun ayrılmaz bir parçası de-

129 Alu İmran, 3/169-171.

130 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 19.

131 Muslim, İmare, 121.

ğildir. Bu sebeple bedenın ölümüyle onunla alakası kesildiğinde ruhun da yok olması (*fani ve madum*) gerekmez. Ölümün ardından ruhun bedenle alakasının kesilmesiyle fani ve madum olan onu canlı kılan hayvanî ruhtur. Hayvanî ruh kalpte oluşan ince bir buhar olup damarlar ve sinirler vasıtasıyla beyne, müteakiben oradan diğer uzuvlara ulaşır. Zahirî ve bâtinî hisler ondan istidatlarına göre faydalanırlar. İşte bu ruh ölümle birlikte yok olup ona bağlanmış hisler ve kuvveler de iptal olur. Ancak insanî ruh bedenle sınırlı olan hayvanî ruh gibi olmadığı için bedene ait özelliklerin fani olmasıyla madum olmaz.¹³²

Kişinin nefsi-i nâtıkasını ve ondaki kemal ile hakikatleri, onun Allah katındaki kıymet ve menziline ne olacağını, neyin tahsil, tedarik edileceğini bilip anlaması fazilet ve marifetlerin esasıdır. Aynı zamanda bu melekût ve müşahede âlemlerinin anahtarı ve dayanağıdır. Bu sebeple nefsinı bilmeyene insan demek sahih olmaz. Hadis olarak da zikredilen “Nefsini bilen/tanıyan Rabbini tanımış olur.”¹³³ sözünün sırrına vakıf olmayanın canlı olmaktan başka nasibi olmaz. Akıllı olan basiretli bir şekilde hareket edip ebedi huzura ermek için nefsi-i nâtıkasını ve hayvanî ruhunu fark ederek kemale erişir.¹³⁴

132 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 19.

133 İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*, 3. Bs., Daru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut 1352 H., c. 2, s. 262, h.no: 2532.

134 Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, s. 20.

SONUÇ

Çalışmamızın konusunu oluşturan Halil Hamdi Efendi Dağıstan'ın Gutgaşın bnlgesi (Kabala, Qebele şeklinde ifade edilen bu şehir günümüzde Azerbaycan sınırları içindedir) göçmeni olup Mekke'ye yerleşmiş ve belli bir zaman sonra kendi isteğiyle Osmanlı Anadolu Ordusu'nda görev alarak önemli vazifeler yapmıştır. Değişik bölgelerde gerçekleşen paşalık görevi yaklaşık üç yıl kadar sürmüştür. Daha sonra ailece birçok göçmenin (muhacir) karşılaşması muhtemel olan geçim sıkıntısına maruz kaldıklarını açıkladığı ve maaşlı bir görev istediğini belirten dilekçeyle Osmanlı yönetimine başvurmuştur. Onun bu talebine olumlu cevap verilerek kendisi Hicaz bölgesinde istihdam edilmiştir. Daha sonra Yenbuulbahr (Yanbu) kaymakamlığı da yapmış olan Halil Hamdi Efendi Mekke'de yaşayan babasının vefatının ardından onun tekkesinin şeyhliğini yürütmüştür.

Hayatının çeşitli aşamalarındaki hizmetlerine ve faaliyetlerine bakıldığında Halil Hamdi Efendi'nin gençliğinde iyi bir dinî eğitim aldığı, Türkçe, Arapça ve Farsça bildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca icra ettiği görevlere bakıldığında oldukça renkli bir kişiliğe sahip olduğu görülmektedir. O asker olarak orduda görev alıp paşalık yapmış, bürokrat ve yönetici olarak devlet görevinde çalışmış, bir müellif olarak eser yazmış, icazetli bir mutasavvıf olarak Nakşbendî-Hâlidî şeyhliği görevini yürütmüş ve

dünyanın farklı bölgelerinden kendisini ziyarete gelen pek çok kesimden insanın irşâdına vesile olmuş bir zâttır.

Halil Hamdi Efendi bağlı olduğu silsilede kendisinden önceki şeyhlerin görüşlerini ve onların tasavvufî terbiyeye yönelik uygulamalarını kendi yorumlarını da katarak devam ettirmiş müellif bir mürşid-i kâmindir. Onun yaşadığı dönemde pek çok bölge ve ülkeden Mekke'ye hac vazifesi için gelen bazı insanlar kendisini ziyaret etmiştir. Söz konusu bu kişilerin üzerinde olumlu izlenimler bırakan Halil Hamdi Efendi onlardan kendisine intisap edip seyir ve sülûkünü tamamlayan bazı müritlere hilafet ve irşâd icazeti vermiştir. Onun bu şekilde temsil vazifesi verdiği halifeleri vasıtasıyla etki sahası Afrika, Ortadoğu, Avrupa ve Uzakdoğu ülkelerine kadar genişlemiştir.

Müslümanların yaşadığı diğer bölgelerden olduğu gibi Anadolu'dan da hac ibadeti veya başka vesilelerle Hicaz'a giden pek çok insan kendisiyle görüşüp sohbetlerine katılmıştır. Bu kişilerin önemli bir kısmı ona intisab ederek kendisinden tarikat terbiyesi almıştır. Halil Hamdi Efendi'nin Türkçe, Arapça ve Farsça gibi birkaç dili konuşuyor olması onun böyle bir rağbet görmesinde etkili olmuştur.

Tasavvufî düşünce ve onun müesseselerine karşıtlıklarıyla bilinen Vehhabîlerin etkin ve hatta hâkim olduğu bir dönemde yaşayıp onların merkezi olan Hicaz bölgesinde şeyhlik yapmasına rağmen önüne çıkan engelleri aşan Halil Hamdi Efendi tasavvufî faaliyetlerinde hayli

başarılı olmuştur.

Eserlerindeki açıklamalarına bakıldığında Halil Hamdi Efendi'nin tasavvufî görüşlerinin önemli bir kısmının Nakşbendî-Müceddidî silsilenin Hâlidî kolunun usûl ve adabına dair olduğu görülmektedir. Ancak o yazdığı eserlerinde sadece tarikat usûlüne değil diğer tasavvufî meselelere de yer vererek fenâ-bekâ, rûh, insanın mahiyeti, marifetullah gibi konulara ilişkin görüşlerini ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ahâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*, 3. Bs., Daru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, c. 1-2, Beyrut 1352 H.
- Akpınar, Yavuz, "İsmail Bey, Kutkaşınlı", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, c. 5, s. 3
- Alptekin, Turan, "Ahmed Hüsameddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. 2, ss. 90-92.
- , Seyyid Ahmed Hüsameddin: Eserleri ve Nakşibendi Öğretinin Kökleri, Demos Yayınları, İstanbul 2007.
- Altuntaş, İsmail Hakkı, Gavsü'l-Azam İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak Sivasî Nakşî-Hâkî Tarikatı ve İlm-i Ledün Sırları, İstanbul 2007.
- Arvasi, Abdulhakim, *Râbita-i Şerife*, 2. Baskı, Necm-i İstanbul Matbaası, İstanbul 1342 H.
- Asım Efendi, *Kamûs Tercemesi: el-Okyanusu'l-basît fi tercemeti'l-kamûsi'l-muhît*, Tıpkı Basım, (c. 1-4), İstanbul 1304 H.
- Aydın, Bilgin, "Meclis-i Meşâyih", *DİA*, c. 28, s. 247-248.
- Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Azerbaycan XIX-XX. Yüzyıl Türk Edebiyatı, 1920 Yılına Kadar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, c. 3, ss. 209-212.
- el-Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed, *Şu'abu'l-îmân*, tahk.: Muhammed es-Said Besyûnî, Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, (c. 1-8), Beyrut 1410 H.
- Bruinessen, Martin Van, "After the Days of Abû Qubays: Indonesian Transformations of The Naqshbandiyya-Khâlidîyya", *Journal of the History of Sufism*, 2007, issue: 5, ss. 225-251.

- el-Cürcanî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, tahk.: Abdurrahman Umeyre, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1987.
- Dalkılıç, Mehmet, *İslâm Mezheplerinde Ruh*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Durma, Abdulhalim, *Evlialar Şehri Afyonkarahisar*, Yenigün Matbaacılık Amasya 2009.
- Ebu Hamid Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, Daru'l-Ma'rife, (c. 1-5), Beyrut, ts.
- Ebu Manneh, Butrus, "19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı'da Nakşî-Müceddidilik", çeviren: Hür Mahmut Yücer, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2004, sayı: 12, ss. 265-291.
- Garayev, Yaşar, "İsmail Bey, Gutgaşınlı", *DİA*, İstanbul 2001, c. 23, ss. 85-86.
- Görkaş, İrfan, "Bir Düzeltme ve Ehl-i Beyt Sevdalısı Hak Halili (1823-1907)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Ankara 2003, sayı: 26, ss. 279-282.
- Gündüz, İrfan, "Tanzimat Sonrasında Tekke Faaliyetleri", *İlim ve Sanat*, İstanbul 1985, c. 1, sayı: 4, ss. 45-48.
- , "Tasavvufî Bir Terim Olarak Râbita", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 22007, sayı: 19, ss. 23-53.
- Hâlid el-Bağdâdî, *Risâletü'r-râbita*, Berlin Devlet Ktp., no: 2762.
- Halil Hamdi Dağistanî, *er-Risâletü'l-münazzame fî fedâil-i Mekketi'l-Muazzama*, Millet Ktp., Ali Emîrî-Arabî, no: 2234, vr. 1a-7a.
- , *İsti'malü'l-mürûdîn ve ikâzu't-tâlibîn*, Matbaatü'l-Behiyye, Mısır 1300/1883.
- , *Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 2391, vr. 1a-22b.
- , *İrşâdu'r-râğibîn*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul

1307/1890.

Hurgronje, C. Snouck, *Mekka in the Latter Part of the 19th Century, Daily Life, Customs and Learning: The Moslems of the East-Indian Archipelago*, translated by J.H. Monahan, Brill, Leiden-Boston 2007.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed, *Lisânu'l-'arab*, c. 1-15, Beyrut 1990.

Kara, Mustafa, "Fenâ", *DİA*, c. 12, ss. 333-335.

el-Kaşânî, Kemalüddin Abdurrezzak, *Istilahâtü's-Sûfiyye*, tahk.: Muvaffak Fevzi el-Cibr, Daru'l-Hikme, Dimeşk 1995.

Kazanî, Muhammed Murad, *Nefâisü's-sânihât fi tezyîli'l-bâkiyyâti's-sâlihât*, (*Reşahât aynu'l-hayât* kenarında), el-Mektebetü'l-İslâmîyye, Diyarbakır, ts., s. 180.

el-Kelâbâzî, Ebu Bekir Muhammed, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, tahk.: Mahmud Emîn en-Nevâvî, 2. bs., Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, Kahire 1980.

Kılıç, Rüya, "Osmanlı Devleti'nde Yönetim-Nakşebendi İlişkisine Farklı Bir Bakış: Hâlidî Sürgünleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara 2006, sayı: 17, ss. 103-119.

el-Kuşeyrî, Abdulkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tahk.: Ali Abdulhamid Ebu'l-Hayr, Maruf Mustafa Züreyk, 3. Bs., Daru'l-Hayr, Beyrut 1997.

Kutluca, Zeynep Şeyma, *Ahmed Hüsameddin Dağıstanî'nin Zübdetü'l-Merâtib İsimli Eseri (İnceleme ve Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Mahyuddin, Muhammad Khairi; Zakaria Stapa "The Arrival of Naqshabandi Order from Hijaz to the Malay World: 16th until the Early 19th Century", *International Journal of Business and Social Science*, January 2013, vol. 4, no: 1, ss. 206-212.

- Mehmed Nuri Şemseddin, *Miftâhu'l-kulûb*, Esad Efendi Matbaası, İstanbul 1301/1884.
- Muhammed Siddık, *Esfâr-ı Erbaa*, Tabhane-i Âmire, İstanbul 1273/1856.
- Mustafa Fevzi b. Numan, *Kitab-ı İsbatü'l-Mesâlik fî Râbitati's-Sâlik*, İstanbul 1324 (1906).
- Ortaylı, İlber, "Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi", *OTAM*, Ankara 1995, sayı: 6, ss. 281-287.
- Öngören, Reşat, "Hatm-ı Hâcegân", *DİA*, c. 16, ss. 476-477.
- Özköse, Kadir; Şimşek, Halil İbrahim, *Altın Silsileden Altın Haller*, Nasihat Yayınları, Ankara 2009.
- Rıhtım, Mehmet, "IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufî Hareketler", *Avrasya Etüdüleri*, Ankara 2009, 2009-1, sayı: 35, ss. 33-60.
- Rükkâlî, Ahmed Hüsameddin, *Mevâlid-i Ehl-i Beyt*, neşre hazırlayan: Seyyid Ali Rıza, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1341/1923.
- , *Zübdetü'l-merâtib*, Matbaa-i Ahmed Kâmil, İstanbul 1341/1923.
- , *Makâsid-ı Sâlikîn*, neşre hazırlayan: Seyyid Ali Rıza, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1341/1923.
- Sinanoğlu, Mustafa, "İlhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, s. 90.
- Sirhindî, Ahmed, *Ariflerin Halleri: Ma'arif-i Ledünniyye*, çev.: Necdet Tosun, Sufi Kitap, İstanbul 2006.
- Süleyman Zühdî, *Nehcetü's-sâlikîn ve behcetü'l-meslekîn*, *Mecmûatu'r-resâil* içinde, Kırımî Abdullah Efendi Matbaası, İstanbul 1305 H.
- Şimşek, Halil İbrahim, "Halil Hamdi en-Nakşebendî ed-Dağıstanî, *İrşâdu'r-râğibîn*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1307/1890, 1-40 s. (takrizlerle birlikte: s. 28-40).", *Ta-*

- savvuf*, sayı: 26, ss. 297-300.
- , "Hâlid el-Bağdadî'nin Abdullah el-Mekkî Vasıtasıyla Anadolu'ya Tesirleri", *Uluslararası I. Mevlâna Hâlid-i Bağdadî Sempozyumu*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Van İl Müftülüğü, 11-13 Haziran 2010, Van, Ankara 2012, ss. 409-418.
- , "Tasavvufî Düşüncede Hz. Muhammed Algısı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2012, sayı: 21, ss. 29-52.
- Tek, Abdurrezzak, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Şeyh Portresi: Üsküdarlı Balabanî Hasan Hüsnü Efendi ve Tasavvuf Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2007, c. 16, sayı: 2, ss. 155-168.
- Tokâdî, Mehmed Emin, *İrşâdü's-sâlikîn*, Çorum Hasanpaşa Yazma Eser Kütüphanesi, no: 772/5.
- , *Şerh-i Kelimât-ı Hâcegân*, Millet Ktp., Ali Emîrî Şer'iyye, no: 832.
- Tosun, Necdet, İmam-ı Rabbanî Ahmed Sirhindî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri, İnsan Yayınları, İstanbul 2005.
- , Bahâeddin Nakşbend: Hayatı, Görüşleri, Tarikatı, İnsan Yayınları, İstanbul 2002.
- , "Râbîta", *DİA*, c. 34, ss. 378-379.
- Türer, Osman, "Letâif-i Hamse", *DİA*, c. 27, s. 143.
- Varol, Muharrem, *Islahat, Siyaset, Tarikat: Bektâşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- Vassaf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no: 2306, c. 2.
- Weismann, Itzhak, *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and activism in a worldwide sufi tradition*, Routledge, London-

New York 2007.

Yahya ed-Dağıştanî, *Maksadu't-tâlibîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, no: 2363.

Yaraş, Mehmet Bahattin, *Tasavvuf ve Menâkıb*, Yayınlanmamış Yazma Defter, (es-Seyyid Osman Hulusi Efendi Vakfı Kütüphanesi'nden elde edilen dijital nüsha).

Yıldırım, Halil Eren, *Âşık Yoksul Derviş'in Şiirlerinde Dinî-Tasavvufî Unsurlar*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2007.

Yılmaz, Ömer, Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi: Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı, İlahiyat Yayınları, Ankara 2008.

Yücer, Hür Mahmut, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: 19. Yüzyıl*, İnsan Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2004.

Arşiv belgeleri

BOA, tarih: 02/C/1276 (Hicrî), dosya no: 754, gömlek no: 23, fon kodu: MVL.

BOA, tarih: 03/B/1273 (Hicrî), dosya no: 215, gömlek no: 28, fon kodu: A.)MKT.NZD.

BOA, tarih: 03/Za/1273 (Hicrî), dosya no: 124, gömlek no: 41, fon kodu: A.)DVN.

BOA, tarih: 09/N/1278 (Hicrî), dosya no: 547, gömlek no: 38, fon kodu: A.)MKT.UM..

BOA, tarih: 12/Za/1273 (Hicrî), dosya no: 88, gömlek no: 73, fon kodu: A.)MKT.MVL.

BOA, tarih: 1273 (Hicrî), dosya no: 20, gömlek no: 81, fon kodu: A.)DVN.MHM.

BOA, tarih: 14/L/1273 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 16344, fon kodu: İ..MVL.

- BOA*, tarih: 15/B/1264 (Hicrî), dosya no: 134, gömlek no: 87, fon kodu: A.}MKT.
- BOA*, tarih: 15/Ca/1284 (Hicrî), dosya no: 567, gömlek no: 39441, fon kodu: İ..DH..
- BOA*, tarih: 17/M/1263 (Hicrî), dosya no: 60, gömlek no: 99, fon kodu: A.}MKT.
- BOA*, tarih: 17/N/1261 (Hicrî), dosya no: 53, gömlek no: 2631, fon kodu: C..DH..
- BOA*, tarih: 17/N/1270 (Hicrî), dosya no: 114, gömlek no: 45, fon kodu: A.}MKT.NZD.
- BOA*, tarih: 19/7/1864 (Miladî), dosya no: 489, gömlek no: 87, fon kodu: HR.TO..
- BOA*, tarih: 19/7/1864 (Miladî), dosya no: 491, gömlek no: 12, fon kodu: HR.TO..
- BOA*, tarih: 19/Ra/1276 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 3, fon kodu: A.}MKT.UM..
- BOA*, tarih: 19/S/1314 (Hicrî), dosya no: 818, gömlek no: 61330, fon kodu: BEO.
- BOA*, tarih: 21/S/1305 Hicrî, dosya no: 1056, gömlek no: 82897, fon kodu: İ..DH..
- BOA*, tarih: 21/Z/1273 (Hicrî), dosya no: 289, gömlek no: 32, fon kodu: A.}MKT.UM..
- BOA*, tarih: 21/Za/1273 (Hicrî), dosya no: 228, gömlek no: 83, fon kodu: A.}MKT.NZD.
- BOA*, tarih: 22/C/1273 (Hicrî), dosya no: 107, gömlek no: 29, fon kodu: A.}MKT.MHM.
- BOA*, tarih: 22/Ra/1273 (Hicrî), dosya no: 302, gömlek no: 53, fon kodu: MVL.
- BOA*, tarih: 22/S/1278 (Hicrî), dosya no: 452, gömlek no: 20214, fon kodu: İ..MVL.
- BOA*, tarih: 23/Z/1311 (Hicrî), dosya no: 36, gömlek no: 89, fon

kodu: Y..PRK.BŞK.

BOA, tarih: 24/N/1308 (Hicrî), dosya no: 21, gömlek no: 30, fon kodu: Y..PRK.BŞK.

BOA, tarih: 25/R/1338 (Hicrî), dosya no: 17, gömlek no: 60, fon kodu: İ..DUİT

BOA, tarih: 26/B/1273 (Hicrî), dosya no: 122, gömlek no: 24, fon kodu: A.}DVN.

BOA, tarih: 26/C/1270 (Hicrî), dosya no: 112, gömlek no: 60, fon kodu: A.}MKT.NZD.

BOA, tarih: 26/Z/1309 Hicrî, dosya no: 64, gömlek no: 102, fon kodu: Y..MTV.)

BOA, tarih: 27/C/1276 (Hicrî), dosya no: 113, gömlek no: 55, fon kodu: A.}MKT.MVL.

BOA, tarih: 27/M/1275 (Hicrî), dosya no: 324, gömlek no: 83, fon kodu: A.}MKT.UM..

BOA, Tarih: 27/Z/1309 Hicrî, dosya no: 37, gömlek no: 2718, fon kodu: BEO.

BOA, tarih: 29/M/1312 Hicrî, dosya no: 101, gömlek no: 82, fon kodu: Y..MTV.

BOA, tarih: 29/N/1308 (Hicrî), dosya no: 3, gömlek no: 27, fon kodu: Y..PRK.MŞ..

BOA, tarih: 29/Z/1272 (Hicrî), dosya no: 250, gömlek no: 60, fon kodu: A.}MKT.UM..

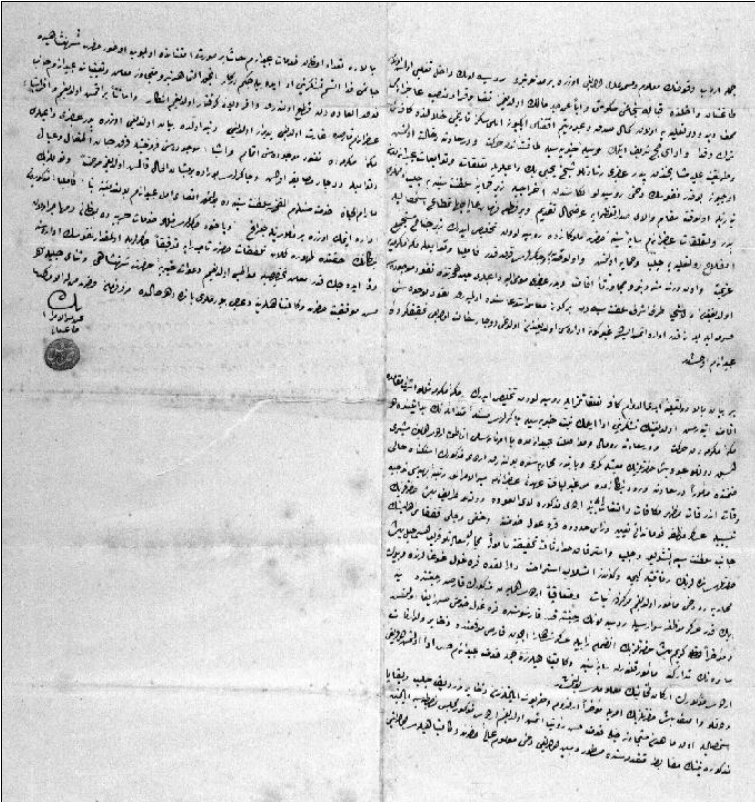
BOA, tarih: 29/Za/1272 (Hicrî) dosya no: 246 gömlek no: 85, fon kodu: A.}MKT.UM..

BOA, tarih: 30/C/1312 (Hicrî), dosya no: 111, gömlek no: 75, fon kodu: Y..MTV.

EKLER

Halil Hamdi Dağıstani'nin (Halil Hamdi Paşa) bir portresi

Halil Hamdi Efendi'nin kendi kaleminden mühürlü bir istidası (dilekçe). BOA, tarih: 14/L/1273 (Hicrî), dosya no: 372, gömlek no: 16344, fon kodu: İ..MVL.

Belgenin günümüz Türkçesi harflerine aktarılmış şekli:

Cümle erbâb-ı vukûfun malûm ve mesmûlari olduğu üzere bir müddetden berü Rusyalunun dâhil-i tagallubu olmuş olan Dağıstan dâhilinde Kabala Sancağı hükümeti ve eben an ced malik olduğumuz kaza ve kura ve mansıb-ı

âcizânemi din ve devlet-i aliyyeye olan kemâl-i sıdk ve ubûdiyetim iktizası ikiyüz elli sekiz (1258) tarihi hilalinde kâffesini terk ve fedâ ve edâ-yı hacc-ı şerif itmek vesile-i hayriyyesiyle Dağıstan'dan hareket ve Derseadet'e rehâlet olunmuş ve tarikat-ı aliyye meşâyihından peder-i âcizi reşâdetlü Şeyh Yahya Bey dâileriyle taallukât ve tevâbiât-ı ubeydânemden üçyüz bu kadar nüfusun dahi Rusyalu ülkesinden ihracıyla zir-i himâye-i saltanat-ı seniyyeye celb olunmaları niyazıyla ol vakit makam-ı vâlâ-yı sadâret-ı uzmâyâ arz-ı hâl takdim ve bir kıta fermân-ı âli-i cihân metâ' istihâliyle peder ve taalukât-ı acizânem sâye-i seniyye-i Hazret-i mülûkânede Rusyaludan tahlîs iderek zir-i cenâh-ı müstecmi infilâh-ı devlet-i aliyyeye celb ve himâye olunmuş ve ol vakitden berü çâkerleri kırk kadar familya ve tevâbi'le Mekke-i Mükerrerme'ye azimet ve ondört seneden berü mücâvereten ikâmet ve peder-i âcizi muma ileyh dâileri hîn-i hicretde nukûd-i mevcûdesi olduğundan bi'l-istihyâ taraf-ı eşref-i saltanat-ı seniyyeden bir güne maaş istidasında olmayarak nukûd-i mevcûdesini sarf ile bu ana kadar idare etmiş ise de gayri güne idaresi olmadığından ol dahi duçâr-ı sefalet olduğu tahkiklerde-i ubeydânem olmuşdur.

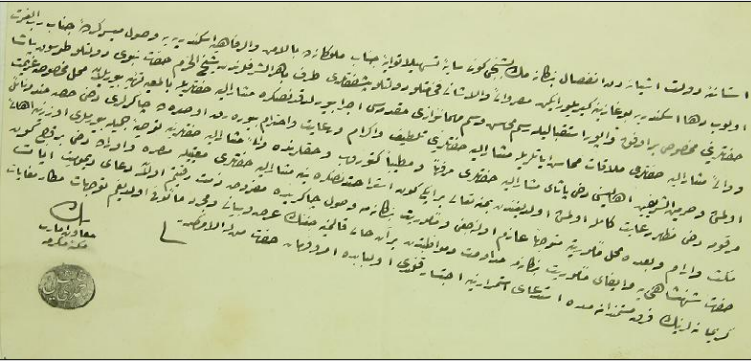
Bir beyân-ı bâlâ devlet-i aliyye eydi'd-devam kâffe-i taalukâtımız ile Rusyaludan tahlîs iderek Mekke-i Mükerrerme misillü eşref-i makâmda ikamet itdirmiş olduğunun teşekkürünü edâ eylemek niyyet-i hayriyyesiyle çâkerleri mesele-i mütezailenin bidayetinde Mekke-i Mükerrerme'den hareket ve Derseadet'e rumâl ve muvâsalet-i ubeydânemde ba-emirnâme-i sâmi Anadolu ordu-yi

humâyun müşir-i esbakı devletlü Abdi Paşa hazretlerinin maiyyetiyle Kemerî ve Bayındır muharebesinde bulunarak ordu-yi mezkûrun istiknah hâli zımında memuren Derseadet'e vürud-i bendegânemde min gayr-i liyakat uhde-i acizâneme mirü'l-ümerâlık rütbe-i behiyyesi tevcih ve kat ender kat mazhar-ı mükâşefat ve iltifat ile yine ordu-yi mezkûra leda'l-avde devletlü Zarif Bey hazretlerinin tensibiyle asâkir-i muvazzafa kumandanı ve re's-i hudûda karagol hıdmetine ve hafi ve celi Kafkas ahalisinin cânibi-i saltanat-ı seniyyeye teşvik ve celb ve iştirâk-ı havâdisât tahkikine memuren Macarlu seadetlü Ferik İsmail Bey hazretleri bendelerinin refâkatıyla gice ve gündüz insilâb-ı istirâhat ve aralıkda karagol gavgalarında ve büyük muharebede dahi memur olduğum merkezde sebat ve müteâkiben ordu-yi hümâyun-i mezkûrun Kars'a ricatında yine bin kadar asâkir-i muvazzafa süvarisiyle Rusyalunun ricatına kadar karşusunda garagol hıdmeti hüsn-i ifa olunmuş ve müehhiran devletlü Kerim Bey hazretlerinin inzimâm-ı re'yiyle asâkir-i şahâne için Kars mevkiinde zehayir ve levazımat-ı sairenin tedarikine memur kılınarak saye-i seniyye-i vekâletpenâhilerinde cümle hıdmet-i ubeydânem hüsn-i edâ olunmuş olduğu ordu-yi mezkûrun erkân-ı fihalinin malumları bulunmuşdur.

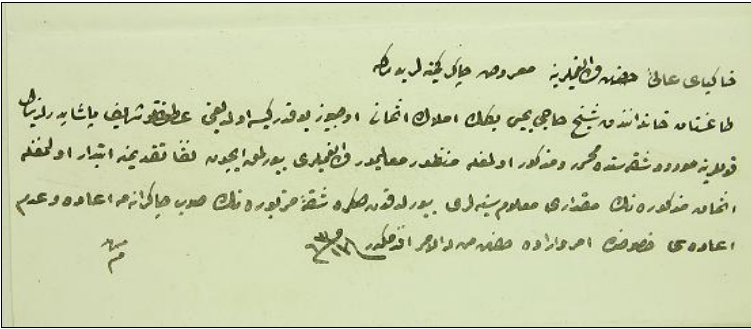
Devletlü Vasif Bey hazretlerinin emriyle müehhiren Erzurum ve Harput eyaletlerinden zehayir ve zerdif celb ve bekaya istihsalıyla on mahdan müteceviz hayli hıdmet hüsn-i rüyet etmiş olduğum ordu-yi mezkûr meclis zâbıtasıyla eyalet-i mezkûrenin mezâbit-i mukaddemesinde

mestûr ve mübeyyen olduğu dahi malûm-i âli-i hazret-i vekâletpenâhileri olduğu balâda tadad olan hıdemât-ı ubeydanem haşa bir suret-i imtinanda olmayub uğur-i hazret-i şehinşahîde canımı feda etsem teşekkürünü eda idebileceğim dekâr ancak altı mahdan berü müteceviz maaş ve ta'yinât-ı ubeydânem cânib-i fevka'l-âdeden kat' olunarak vâfir düyûna giriftâr olduğum aşikâr ve emaneten bırakmış olduğum vâfir eşya-i âcizânem Kars'da garet olduğu bedidâr olduğu ve bend-i evvelde beyan olunduğu üzere peder-i âcizi dâileri Mekke-i Mükerreme'de nukûd-i mevcûdesini itmam ve eşyâ-i mevcûdesini furûhatiyle kırk can etfâl ve ıyâl ve tevâbî'le duçâr-ı muzâyaka olan ve çâkerleri burada perişanü'l-hâl kalmış olduğu merhameten ve kullarının mâdâme'l-hayat hıdmete müstelzimü'l-mefharat-i saltanat-ı seniyyede bulunmak aksa-yı emel-i ubeydânem bulunduğu binâen familya-i mezkûreyi idare etmek üzere bir memuriyetle çerağ ve yahud çâkerleri misillü hıdemât-ı harbiyyede bulunan ve muhacir olan bendegânın hakkında zuhura gelen talattufât-ı hazret-i tâcdara tevfikân çâkerleriyle ol mikdar nüfusun idaresine vefa idecek kadar maaş tahsisıyla muvâzıbı olduğum daavât-ı hazret-i şehinşâhı ve senâ-yı celile-i hüsn-i muvaffakiyet-i hazret-i vekâletpenâhilerine duacı buyurmaları bâbında ve her hâlde emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

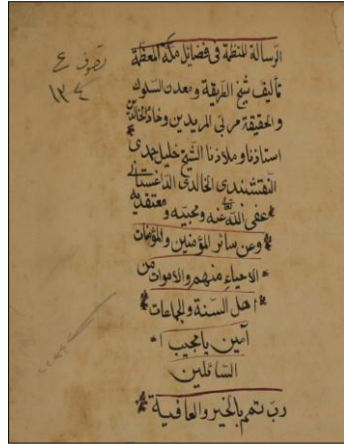
Mirü'l-ümerâ Dağıstanî Halil Hamdi

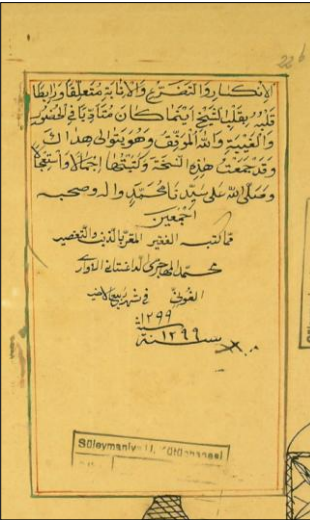
Halil Hamdi Efendi'nin "Muâvin-i İmaret-i Mekke-i Mükerreme" görevine tayinini müteakip yolculuğunun aşamalarını anlatıp Mekke'ye ulaşarak görevine başladığını haber verdiği ve padişaha teşekkürünü arz ettiği yazısı. BOA, tarih: 29/Z/1272 (Hicrî), dosya no: 250, gömlek no: 60, fon kodu: A.JMKT.UM..

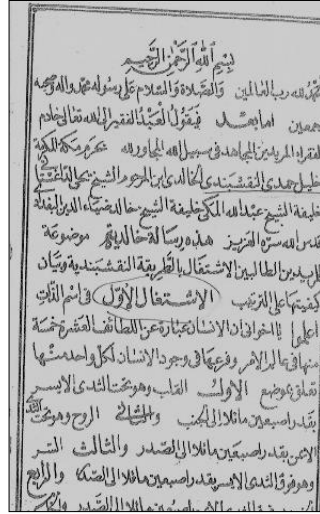
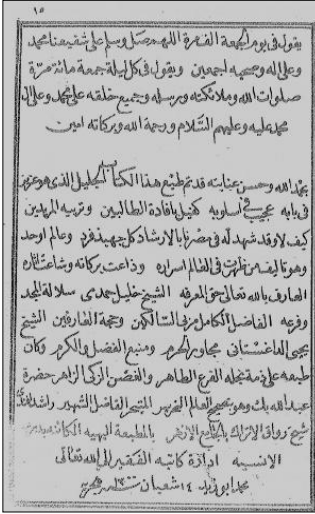
Yahya Dağıstanî'nin memleketinde kalan emlakının üç yüz kese olduğunu belirten belge, BOA, tarih: 17/M/1263 (Hicrî), dosya no: 60, gömlek no: 99, fon kodu: A.JMKT.

er-Risaletü'l-munazzame fi fedâil-i Mekketi'l-muazzama (Millet Ktp., Ali Emîrî-Arabî, no: 2234) adlı eserin ilk ve son sayfaları (vr. 1a, 7a).

Selâse reşehât min ma'rifeti'n-nefs (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, no: 2391) adlı eserin ilk ve son sayfaları (vr. 1a, 22b).

İsti'malü'l-mürîdîn ve ikâzu't-tâlibîn (Matbaatü'l-Behiyye, Mısır 1300/1883, 16 s.) adlı eserin ilk ve son sayfaları (s. 2, 15).

İrşâdu'r-râğibîn (Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1307/1890, 40 s.) adlı eserin ilk ve son sayfaları (s. 2, 40).

هو الباق

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وحده وخفاه خليفته الله في خلقته محمد رسول الله وامتنانه وبعد
انا الفقير عبد الله صفي بن لزجوم شيلو محمد بن ابي القاسم المشيخي المديوني الحلي
وركة المرحوم شيخنا الميرزا محمد بن ابي الله والشيخ اوجيه الله تعالى الشيخ
الميرزا محمد بن ابي القاسم المشيخي المديوني الحلي ورضاه واسمعه على الموشين في
شبهه وطوله بتقنين الذكر والتوجه المبرور في الطريقة العلمية
التقنيديية الجديدة المنسوبة الى بطرس العارف وشيخ الاسر
ارشد المغان شيخ المشايخ الشيخ احمد الفاروق السرخسني
المعروف بالامام الرباني محمد بن ابي الثاني قدس سره وجعلت
يديه وقبوله فيقول في فاضل كامن يلازم طرقتة انبئنا
مالاتي به متقل العقلاء وتفحص عنه علم العلماء وما اجرت
مولانا المذكور بعد الاستشارة من السادات المشهوره المذ
كورة اسما فيهم في السلسلة العلمية الجديدة والاستشارة
الشريفة النبوية فليقتصر صحتهم من يريد التفتيش به
الطريقة العلمية والنسبة السنوية ووجبه بالقسك بالكتاب
والسنة واما في تصحيح العقائد وابتداء اراء اهل السنة الذين
هم الفرق الناجية على بالحقيقة اثة الكسوف والوجدان ووجبه
بتوقير الفقهاء والمفتاة وحجة القرائن والسلمة الصلح
ومساحة النفس وسخاوة اليد وبتناشئة الوجه وبذل
الذم والاذم والمضيق عن ثمرات الاخوان والضيعة
لا الصغار والا كابر وتراكم الضمومات وترك الطبع والانتقاد
في قضاء الصالح الى الله تعالى جلاله فانه لا يفي من عول
عليه وان لا يرضوا انبئنا بالاصلاح ولا الوصول الى الله
تعالى الا اتباع محمد صلى الله عليه وسلم وعلى اله واصحابه
وان الذين اراه افضل من احليل لا يرى لنفسه وجوه وكل
من يتطاول عليه بالفتية والحسد يفض اسما الله ولا تكلف
في دفع شره بالهبة فان من مشاخي هذه الطريقة العلمية
رجلا لا يتكلم بك بهم معكم الجمال فان شاءوا فاعلوا ما
الفساد وقدرة الله تعالى في اسرع ما يكون وصل الى الله على
النبي الامي وعلى اله وصحبه بعد خلقه ورضي لنفسه في
عشر سنة وما ذلك اذاه وسلم تسليما ذلك الحمد لله رب العالمين
حسرتي في ١٣٢٤ هـ الموافق ١٩٠٦ م سنة ١٣٢٤ هـ من هجرت
سيدنا سليمان عليه افضل الصلوات والسلام
خادم الفقراء
التقنيديية والدارية
محمد بن ابي القاسم المشيخي
محمد بن ابي القاسم المشيخي
محمد بن ابي القاسم المشيخي

Halil Hamdi Paşa'nın Oğlu Abdullah Hilmi Efendi tarafından Has
Hasan Efendi'ye verilen bir halifelik icazetnâmesi

(Aslı ve çevirisi [bazı değişikliklerle] es-Seyyid Osman Hulusi Efendi
Vakfı Arşivi'nden alınmıştır)

Rahman Rahim olan Allah'ın adıyla

Zatı için razı olduğu tüm senâ ve övgüler Allah içindir. Salât ve selam mahlûkâtı arasından kendisine halife seçtiği, hitabı ve vahyi için seçmiş olduğu kulları arasından en yüce ve üstünü olan Hz. Muhammed^(sav)'in üzerine olsun. Bu mukaddimeden sonra ben Merhum Halil Hamdi Paşa'nın oğlu ihtiyaçlarını sadece Rabbine arz eden Abdullah Hilmi el-Hâlidî el-Müceddidî'yim ve Mekke-i Mükerreme'de ikamet etmekteyim. Muhammed Ali efendinin oğlu olup Allah yolunda insanları eğiten ve Allah rızası için insanları seven Şeyh Hacı Hasan Efendî'ye icazet verdim. Allah razı olduğu ve sevdiği işlerde onu muvaffak kılsın. Müminlere de feyiz ve bereketleri ile Allah'ın zikrini telkin etmesi sebebiyle birtakım harikulade olaylara mazhar olan, esrar ve manaların pınarı, şeyhler şeyhi, ikinci bin yılın müceddidi olarak bilinen İmam-ı Rabbânî Ahmed es-Sirhindî'ye nisbet edilen Yüce Nakşbendî-Müceddidî tarikatını bilinen teveccüh ile elde etmiş olduğu fayda, kâr ve nasipten bol bol ihsan etsin. Onun elini kendi elim ve onun kabul ettiğini de kendi kabulüm kıldım. Onun tarikatına intsab edenin vuslata ereceğini garanti ediyor ve onlara kefil oluyorum. Yüce Müceddidiyye silsilesinde isimleri zikredilen meşhur sadâttan izin istedikten ve sünnet olan istihareden sonra ancak Şeyh Hacı Hasan Efendiye icazet verdim. Sünnet-i seniyye ve tarikat-ı aliyyede devam ve istikrar isteyen kişi onun sohbetini ganimet bilip istifade etsin. Aynı zamanda Şeyh Hacı Hasan Efendiye vicdan ve keşif ehlinin üzerinde ittifak edip anlaşmaya vardıkları kurtuluş ehli olan

ehl-i sünnet ve'l-cemaat ulemasının görüşleri doğrultusunda akaidini düzeltmesini ve kitap ve sünnete sımsıkı sarılmasını vasiyet ediyorum. Kur'an hamillerine, fukahâ ve fukaraya da saygılı ve hürmetli olmasını, kalbini her türlü şeyden temizlemesini, hoşgörülü olmasını, cömert olmasını, güler yüzlü olmasını, hayır ve cömertliğini yaymasını, eziyetleri def etmesini, ihvanın kusurlarını bağışlamasını ve görmemezlikten gelmesini, büyük küçük herkese nasihat etmesini, düşmanlığı terk etmesini, insanlardan hiçbir beklenti içinde olmamasını, ihtiyaçlarını temin ve yerine getirmede azameti Yüce olan Allah'a itimad edip O'na güvenmesini, kurtuluşu ancak doğrulukla talep etmesini, Allah'a ulaşmayı talep etmesi de ancak Peygamberimiz Muhammed^(sav)'e tabi olmasıyla mümkün olacağını, kendisini hiçbir kimseden üstün zannetmemesini hatta kendisini yok bilmesini, kendisine hased ve koğuculuk yaparı Allah'a havale etmesini, o kişilerin şerrini def etmede hiçbir çaba içerisinde olmamasını ve himmetini bu tür şeylere harcamamasını vasiyet ediyorum. Çünkü bu yüce tarikatın şeyhlerinden öyleleri var ki, himmetleri ile dağları yıkarlar, şayet dilerlerse en kısa zamanda Allah'ın izniyle fesadı ortadan kaldırabilirler. Mahlûkâtı adedince, arşının ağırlığına salât ve selam ümmi olan Peygamberimiz, onun aile ve ashabı üzerine olsun. Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır. Hicrî 1326 senesinde yazılmıştır.

Fakirlerin hizmetçisi, en-Nakşebendî ve el-Hâlidî, Merhum Halil Hamdi Paşa'nın oğlu Mekke-i Mükerrerme'ye mücavir Abdullah Hilmi.

HALİL HAMDİ DAĞISTÂNÎ HAZRETLERİ

HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Günümüzde dünyanın çeşitli bölgelerinde olduğu gibi Türkiye'deki Nakşbendîlerin pek çoğunun silsileleri Hâlid el-Bağdadî'nin halifelerine dayanmaktadır. Onun söz konusu halifelerinden biri de Mekke'de mücavir olarak ikamet edip orada medfun olan Abdullah el-Mekkî'dir (ö.1269/1852). Elimizde olan verilere bakıldığında silsileleri Yayha Dağıstânî, Halil Hamdi Dağıstânî ve Abdullah el-Mekkî vasıtasıyla Hâlid el-Bağdadî'ye ulaşan ve dünyanın çeşitli bölgelerinde yaygın olan Nakşbendî-Hâlidî kolları mevcuttur. Türkiye'deki günümüz Nakşbendîleri arasında sözü edilen silsileye mensup olanlar dikkate değer yoğunluktadır. Mesela Darendeli Osman Hulusi Ateş Efendi'nin (ö.1990) silsilesi Sivash İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak Efendi (ö.1969) vasıtasıyla bu kola dayanmaktadır.

facebook.com/nasihatyayinlari

twitter.com/NasihatYayin

www.nasihatyayinlari.com